

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

AHMEDE XÂNÎ'NİN (XÂNÎ BABA)
KELÂMÎ METODU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Suat KORAN

VAN-2018

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

AHMEDÊ XÂNÎ'NİN (XÂNÎ BABA)

KELÂMÎ METODU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Suat KORAN

Danışman

Doç. Dr. Vechi SÖNMEZ

Bu çalışmamız Van YYÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: 2015-SOB-YL184. (This work was supported by Research Fund of the Van Yuzuncu Yil University. Project Number: 2015-SOB-YL184).

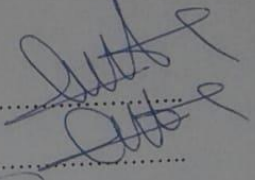
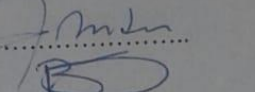
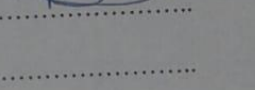
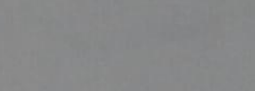
VAN – 2018

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri
ANABİLİM DALI Kelam BİLİM DALI'nda TEZLİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Doç. Dr. Vekâî SÖNMEZ	İmza:
ÜYE (Danışman)	: Doç. Dr. Vekâî SÖNMEZ	İmza:
ÜYE	: Dr. Öğr. Gör. Ahmet BARDAK	İmza:
ÜYE	: Dr. Öğr. Gör. Buharrettin KIYICI	İmza:
ÜYE	:	İmza:

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../201.....

.....
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 08/06/2018

Suat KORAN

ÖZET

Bu çalışmada Osmanlı dönemi âlimlerinden olan Molla Ahmedê Xânî'nin Kelâm ilmine dair görüşlerini derledik. Böylelikle kelami metodunu ortaya koymaya çalıştık. 17. yy'da yaşamış olan Xânî, yaşadığı dönemin önemli âlim, şair ve düşünürlerindendir. Özellikle vefatından sonra yaşadığı bölgede fikirleriyle sürekli büyüyen Xânî, çok geniş bir coğrafyada varlığını sürdürmüştür. O da Mevlana gibi sadece İslam toplumunun değil daha geniş bir kitlenin sahiplendiği bir değerdir. Felsefe, sosyoloji, siyaset bilimi, din bilimleri, şiir ve daha başka birçok alanda çalışmalar yapan kitlelere ilham kaynağı olmuştur. Yaşadığı toplumda derin izler bırakan Xânî, yazdığı eserlerle yörenin eğitim kurumlarında asırlarca etkili olmuştur. Yörenin klasik eğitim kurumlarında “Eqîdeya İmanê” isimli, itikadi konuları içeren ve “Nûbehera Biçûkan” isimli sözlük mahiyetindeki eserleri talebelere ezberletilmekte ve öğretilmektedir. Bunda şüphesiz Xânî'nin kullandığı metot da önemli oranda etkili olmuştur. Xânî eserlerini manzum olarak kaleme almıştır. Bu yöntem eserlerin çabuk ezberlenmesi açısından faydalı olmuştur. Medreselerde imkânsızlıklardan ötürü yazmaktan çok ezberlemeye dayalı bir eğitim metodu uygulanmaktaydı. Xânî de tam da bu metoda uygun bir tarzda eserlerini kaleme almıştır. Temel itikat konularını özet bir şekilde manzum olarak kaleme almış olması medreselerde ders kitabı olarak tercih edilmesinde etkili olmuştur.

Metodolojik olarak baktığımızda Eş'arî bir âlim olan Xânî, eserlerinde de çoğunlukla Eş'arî mezhebinin görüşlerine yer vermiştir. Manasını ayet ve hadislerle dayandırdığı beyitler yazmıştır. İtikadi konular ile ilgili müstakil olarak kaleme aldığı en önemli eseri ‘Eqîdeya İmanê’dir. Bu eser kısa ifadelerle, Ehl-i Sünnet itikadını öğrencilere öğretmek gayesiyle kaleme alınmıştır. Xânî Ehl-i Sünnet çizgisinden sapmış olan mezhepleri de sert bir dille eleştirmiştir. Xânî, ‘Eqîdeya İmanê adlı eserinde; Allah'ın sıfatları, ru'yetullah, nübüvvet, hesap, mizan, şefaet gibi Kelâm ilminin önemli ve ihtilaflı pek çok konusu hakkında görüşlerini bildirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Xânî, Ahmedê Xânî, ‘Eqîdeya İmanê, Kelam, Metot, Allah'ın Sıfatları, Şefaet, Ru'yetullah.

VAN-2018

ABSTRACT

In this study, we compiled the views of Molla Ahmedê Xânî, Ottoman period one of Esharî scholars, about kalam. So we tried to reveal the kalamical method. Xânî who lived in 17th century is one of an important scholar, poet, philosopher in his period. Especially, after his death, Xânî who grew up with his ideas in the region where he lived has continued his existence in the wide geography. He is also a value which is owned not only by İslamic society but also by a wider populace, like Mevlana, he has been an inspiration to populace who study on philosophy, sociology, politics, science of religion, poem and many other areas. Xânî who left deep traces in the region where he lived in has been influential in education institutions for centuries with Works which was written by him. Still, his works which consist of faith subjects “Eqîdeya Îmânê” and the Dictionary “Nûbehara Bîçûkan” have been taught and memorized to the students in classical education institutions of the region. Also, method which was used by Xânî has been effective considerably. Xânî wrote his works as poetical. This method is important for the quick memorization of his works. Because of the impossibilities, a training method which bases on memorization rather than writing was applied in the madrasahs. Xânî has written out his works in the exact style of this method. Writing the main faith subjects in a poetical method briefly has made it preferred as textbook in madrasahs.

When we look methodologically as an Esharî scholar, Xânî has mostly given a place to the views of Esharî sect in his works. In this sense, he wrote couplets which based on ayah and hadith. His mast important work is ‘Eqîdeya Îmânê which was written by him independently on faith issues. Although this work is mainly Esharî in short expressions, generally it has been written with the aim of teaching the sunnah faith to the students. Xânî criticized the sects which strayed from followers of sunnah path harshly. Xânî has stated his ideas about important and conflictual subject of scholarship of kalam like god’s titles, ru’yetullah, being a prophet, doomsday, libra, intercession in his work called as ‘Eqîdeya Îmânê.

Key Words: Xânî, Ahmedê Xânî, ‘Eqîdeya Îmânê, Kalam, Method, God’s Titles, Intercession, Ru’yetullah.

VAN-2018

TEŞEKKÜR

Bu çalışmamın gerçekleşmesinde büyük katkıları bulunan, araştırmalarını ve tecrübelerini benimle paylaşmaktan çekinmeyen Danışmanım Doç. Dr. Vechi SÖNMEZ'e, süreç boyunca görüşlerini aldığım kıymetli dostum Şahin TABAR'a ve hem lisans hem de yüksek lisans eğitimin boyunca büyük bir sabır ve fedakârlık göstererek benden desteğini eksik etmeyen eşim Didem Hanım'a teşekkürü bir borç bilirim.

Üniversitemiz rektörlüğüne ve BAP Koordinasyon Birimi'nin özverili çalışanlarına teşekkür ederim.

Suat KORAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
TEŞEKKÜR.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR	X
ÖNSÖZ.....	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AHMEDÊ XÂNÎ'NİN HAYATI.....	1
1.1. Ahmedê Xânî'nin Eğitim Hayatı ve Hocaları	3
1.2. Ahmedê Xânî'nin Eserleri	4
1.2.1. Nûbehara Biçûkan.....	6
1.2.2. 'Eqîdeya Îmanê.....	7
1.2.3. Mem û Zîn	7
1.2.4. Dîwan	9
1.2.5. Ahmedê Xânî'ye Ait Oldukları Tartışmalı Olan Eserler.....	9

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEMEL KELAM KONULARI VE AHMEDÊ XÂNÎ	11
2.1. İLÂHİYYÂT	11
2.1.1. Allah'ın Varlığı ve Birliği	12
2.1.2. Allah'ın Sıfatları	15
2.1.3. Allah'ın Zatının Sıfatlarıyla İlişkisi	16
2.1.4. Atom ve Heyûla	17
2.1.5. Tenasuh ve Hulul (Reankarnasyon ve Enkarnasyon)	19
2.1.6. Halku'l-Kur'an (Kur'an'ın Yaratılmışlığı) Meselesi	20
2.1.7. İman-Amel İlişkisi	23
2.1.8. Taklidi İman Meselesi	24
2.1.9. Bilmemek Mazeret Sayılır Mı?	27
2.1.10. Büyük Günah İşleyenin Durumu	28

2.1.11. Kader ve İnsanın Özgürlüğü Problemi	32
2.1.11.1. Cebriyye'de İnsan Fiilleri	32
2.1.11.2. Kaderiyye'de İnsan Fiilleri	33
2.1.11.3. Mu'tezile'de İnsan Fiilleri	33
2.1.11.4. Eş'ariyye'de İnsan Fiilleri	33
2.1.11.5. Mâtürîdiyye'de İnsan Fiilleri	34
2.1.11.6. Ahmedê Xânî'nin 'Eqîdeya İmanê İsimli Eserinde İnsan Fiilleri	35
2.1.12. Hüsün-Kubuh.....	38
2.1.13. Salah-Aslah.....	40
2.1.14. Va'd- Va'id	43
2.1.15. Şefaât	44
2.1.16. Güç Yetirilemeyen Şeylerin Teklifi (Teklîf-İ Mâ Lâ Yutâk)	47
2.1.17. Rızık	48
2.1.18. Tövbe.....	51
2.1.19. Duanın İnsan Hayatına Etkileri.....	54
2.2. NÜBÜVVÂT.....	55
2.2.1. Resul, Nebi ve Peygamber Kavramları	55
2.2.2. Peygamberlere İman	58
2.2.3. Hz. Lokman ve İskender'in Peygamberlikleri.....	59
2.2.4. Tüm Yaratılanların Hz. Muhammed Hürmetine Yaratıldığı	61
2.2.5. Yaratılmışların Mertebeleri	62
2.2.6. Peygamberlerin Günahlardan Masum Olmaları ve Kadının Peygamberliği Meselesi	64
2.2.7. İsra ve Miraç Meselesi	66
2.2.8. Velilerin Kerametleri.....	69
2.3. SEM'İYYAT	71
2.3.1. Ahiret.....	71
2.3.2. Kabir Hayatı ve Sorgusu	72
2.3.3. Hesap, Ceza ve Mükâfat.....	74
2.3.4. Mizan ve Sevapların Tartılması	77
2.3.5. Sırat Köprüsü	78

2.3.6. Cennet ve Cehennem Şu Anda Var Oldukları.....	79
2.3.7. Cennet Ehlinin Allah'ı Görmesi (Ru'yetullah)	80
2.3.8. Rasulullah'ın Allah'ı Görmesi.....	82
2.3.9. Melek, Şeytan ve Cinlerin Varlığı	84
SONUÇ	87
KAYNAKÇA	89

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.	Âyet
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
AÜTAED	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
b.	Bin
Bkz.	Bakınız
Bsk.	Baskı
c.	Cilt
c.c.	Celle Celalühü
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Fak.	Fakülte
GÜİFD	Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	Hicrî
İFD.	İlahiyat Fakültesi Dergisi
Mat.	Matbası
my.	Madde yazarı
Neş.	Neşriyat
Nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm Tarihi
r.a.	Radiyallahû Anhû
S.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Tah.	Tahkik Eden
Trc.	Tercüme Eden
TYEKB	Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Tz.	Tarihsiz
vb.	Ve Buna Benzer
Yay.	Yayımları
YYÜ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

ÖNSÖZ

Rasûlullah'ın tebliğiyle ilk olarak Araplar müşerref olmuşlardır. Bu vesile ile onların bu dine hizmetleri küçümsenemez. Onlar Rasûlullah'ın emanetini dünyaya duyuran ve bu uğurda büyük fedakârlıklar gösteren ilk millet olma şerefine sahip olmuşlardır. Ancak hicri I. asırdan sonra Müslüman olmaya başlayan milletlerin, İslami ilimlerin öğretilmesinde ve sonraki nesillere ulaştırılmasında Arapları geride bıraktığı düşünülebilir. İbn-i Haldun da Arap olmayanların bu yönünü dile getirirken sebep olarak Arap olmayanların Araplara nisbeten ilim ve sanatta daha mahir olduklarını ileri sürmektedir.¹ Aslında belki de, sonradan islama giren bir milletin önceden Müslüman olanlara nazaran kendilerini dini açıdan eksik görmelerinin de etkisi büyüktür. Zira ortada, islamla yeniden şekillenmesi gereken koca bir kültürleri vardır. Onların ulemaları kendilerini halklarına karşı daha büyük bir sorumluluk altında gördüğü düşünülebilir. Kürt halkı da islama geçtikten sonra büyük bir bağlılıkla islama sarılmışlardır. Öyle ki kendi benliklerini islamla bütünleştirmişlerdir. Kendi dini kimliklerine olan bağlılıklarından ötürü zaman zaman milli kimliklerini görmezden bile gelmişlerdir. Bu aslında dinin kendilerinden istediği bir durum değildi belki de. Kendi karakteristik yapılarındaki dine bağlılıklarının bunda etkili olduğu söylenebilir.

İslam tarihinde, din eğitimi yanında beşeri bilimlerin de medreselerde okutuluyor olmasından ötürü bir din âlimi aynı zamanda fen, sosyal ya da sanat bilimlerinin farklı bazı dallarında da tekâmül edebiliyordu. Kürt din âlimleri de ilimde tekâmül ettiklerinde eserlerini genellikle Kur'an dili olan Arapça telif etmişlerdir. Onlar bütün Müslüman halklar ile tek millet olmak istemişlerdir belki de. Bu yüzden de kendi halklarının kültürel zenginliklerine yeteri kadar katkı sağlayamamışlardır. İslam ile şereflenen ilk milletlerden olmalarına rağmen, coğrafyaları ilmin, bilimin, sanatın merkezi olmasına rağmen bu alanlarda olmaları gereken seviyede oldukları pek söylenemez. Oysa kavmiyetsel farklılıklarımız İslam milletin zenginliğidir. Allah farklılıklarımızla birlikte bir olmamızı, farklılıklarımızı da koruyarak birliğimize hizmet etmemizi istemiştir.²

Kürt halkı içerisinde bu şura sahip büyüklere baktığımızda hemen karşımıza Ahmedê Xânî çıkıyor. Bu yüzden Ahmedê Xânî halkı için özeldir. Eserlerini kendi halkının dili ile yazarak hem halkının milli kimliğini muhafaza etmiş, milli sorumluluk bilincini ortaya koymuş hem de milli değerler üzerinden Müslüman halkların ortak çatısı olan İslam'a hizmet edilebilmenin en güzel örneğini sergilemiştir. Xânî, Kürt halkı arasındaki bu eksikliği fark etmiş olacak ki kendi eserlerini Kürtçe yazmaktaki gayesini şu şekilde izah etmektedir:

¹ İbn Haldun, *el- Mukaddime*, Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabi, Beyrut 1988, S. 543.

² "...tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır..." Hucurat, 49/13.

<i>Înaye nîzam û întîzamê</i>	Toparlayıp çeki düzen verdi (bu dile)
<i>Kêşaye cefa ji boyi 'âmê</i>	Çekti cefayı halk için.
<i>Da xelqî nebêjîtin ku Ekrad</i>	Ta elalem demesin ki Kürtler
<i>Bê me 'rîfet in, bê esl û bunyad</i>	Köken ve eserleriyle kültürsüzdürler
<i>Enva 'ê milel xwudan kitêb in</i>	Türlü türlü milletler kitap sahibidirler
<i>Kurmancî tenê di bêhisêb in</i>	Sadece Kürtler nasipsizdirler

İlmin beşiği diyebileceğimiz coğrafyamızdan, yaşadıkları devrin imkânsızlıklarına rağmen, kendi devirlerinde tanınmış vefatlarından sonra da gittikçe şöhret yapmış güzide şahsiyetlerden biri olan Xânî, çok yönlü bir bilgedir. Yaratıcı tarafından insanlığın hizmetine sunulmuş bir değerdir. Her türden, her daldan insan Xânî'de kendisine ait bir şeyler bulabilmektedir. Xânî'nin eserleri üzerine zaman zaman çalışmalar yapılmışsa da bunlar elbette yeterli olamamıştır. Xânî üzerine çalışmalar yapıldıkça Xânî daha iyi tanınacaktır. Bu vesileyle bizlere ulaştırmak istediği, toz tutmuş hazineleri kendisinin de temennisiyle³ gün yüzüne çıkacaktır.

Biz de bu gayeye hizmet etmek adına Ahmedê Xânî'nin kelâmî metodu üzerine bu çalışmamızı sürdürdük. Bu konuda var olan bir eksikliği tamamlama gayreti içerisine girdik. Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünü Xânî'nin hayatına ve eserlerine ayırdık. Bu bölümde mümkün olduğunca okuyucuyu sıkmayacak ama aynı zamanda okuyucunun merak edebileceği bilgilerle Xânî'yi tanıtmaya çalıştık. İkinci bölümde ise, Xânî'nin itikadî anlayışı, itikadî mezhebi gibi hususları irdelemeye çalıştık. Xânî'nin kelam ilmindeki konumunu ve önemini ortaya koymaya çalıştık. Xânî'nin kelâmî metodunu daha iyi anlayabilmek adına itikadî görüşlerine yer verdik. Xânî'nin itikadî görüşlerini İlâhiyyât, Nübüvvât ve Sem'ıyyât diye üç temel başlık altında ortaya koymaya çalıştık.

³ Xânî, Ahmedê, *Nûbehara Bîçûkan, Beyit: 11*, Hazırlayan: el-Qoğî, Ahmed Hilmi ed-Diyarbakîrî, (*Gulzara Hemûkân Şerha Nûbehara Bîçûkân* ismi ile), İhsan Yay., Bsk. 3, İstanbul 2004, S. 17.

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AHMEDÊ XÂNÎ'NİN HAYATI

Yaşadığı bölgede Şeyh Ahmedê Xânî, Ahmedê Xânî, Ahmedê Xânî Efendi, Xanî Baba ve Hazreti Xânî isimleriyle anılan Ahmedê Xânî, lakabını Hakkâri yakınlarında bulunduğu söylenen Han köyünden veya burada yaşayan, mensubu olduğu Xânî aşiretinden aldığı tahmin edilmektedir.⁴ Bu aşiretin, 1592 yılında Hakkâri yöresine gelip yerleştiği tahmin edilmektedir.⁵ Xânî'nin Hicri 1061, Miladi 1651⁶ yılında Doğubayazıt'ta doğduğu bilinmektedir.⁷ Xânî'nin doğum yılı Mem û Zîn adlı eserinin 2656. beytinden anlaşılmaktadır.⁸ Xânî söz konusu beyitlerde şu ifadeleri kullanır:

*Lewra ku dema ji geybê fek bu
Tarîx hezar û şêst û yek bû*

Çünkü gayb âleminden ayrıldığı an,
Tarih bin altmış bir idi.

Xânî'nin tam olarak kaç tarihinde vefat ettiği bilinmemektedir.⁹ Ancak kabrinin üzerinde ve Mem û Zîn adlı eserinin bazı el yazma nüshalarının üzerinde

⁴ Haydar, Ömer, *Ahmedi Xanî Fi'l Mülhemeti Şî'riyyeti Mem û Zîn*, Metbaatu'l Acluni, Bsk. 1, Halep 1991, S. 11.

⁵ Karabey, Turgut, *Ahmed-i Hânî (1651-1707) Hayâtı, Eserleri ve Mem O Zîn Mesnevisi*, AÜTAED, Sayı 30, Erzurum 2006, S. 57.

⁶ Resul, İzzeddin Mustafa, *Ahmed-î Xânî Şairan ve Mufekkiran-Feylesufen ve Mutesavvifen*, Metba'atu'l-Hevadis, Bağdat 1979, S. 5.

⁷ Araştırmacıların çoğunluğuna göre Xânî Doğubayazıt'ta doğmuştur. Ancak Zeynelabidin Zinar ve M. Emin Bozarslan gibi bazı araştırmacılar Hakkâri'nin Han Köyü'nde dünyaya geldiğini ve oradan babasıyla beraber Doğubayazıt'a göç ettiklerini özellikle belirtirler. Bkz: M. Emin Bozarslan, *Ahmed-i Xânî Mem û Zîn*, Metinler Mat., İstanbul 1990, S. 15; Zeynelabidin Zinar, *Ehmedê Xanî Nûbar*, Fırat Yay., İstanbul 1992, S. 5.

⁸ Xânî, Ahmed, *Mem û Zîn*, Hazırlayan: Namık Açıkgöz, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 3, Ankara 2014, S. 214.

⁹ el-Haşimî, Beşir Şeyh Hüseyin, *Mem u Zîn Esera Sertaca Edebiyata Kurdan Medara İftihara Hemiyar*, Aras Mat., Bsk. 2, Halep 1947, S. 3.

yazılı bulunan “Târa Xânî ilâ Rabbihi (Xânî Rabbine uçtu)” ibaresi üzerinden yapılan ebcet hesabıyla 1707 tarihinde vefat ettiği tahmin edilmektedir.¹⁰

Babasının adı İlyas annesinin ise Gülnigar’dır. XV. yüzyılda Hakkârî’nin Han Köyü’nden Van’ın Hoşab mıntıkasına yerleşen Xânî ailesinin büyük bir kısmı burada bir müddet yaşamıştır.¹¹ Ancak XVI. yüzyılın ilk yarısında Van bölgesinin Safeviler’in işgaline uğraması üzerine Xânî’nin dedelerinden Mir Abdurrahman Doğubayazıt’a yerleşti.¹² Her ne kadar araştırmacıların görüşleri genellikle bu yönde olsa bile, Xânî üzerine detaylı çalışmalarıyla bilinen Abdullah M. Varlı yaptığı Osmanlı dönemi arşiv çalışmalarına dayanarak şunları söyler: “İlk olarak Xânî’nin babası Molla İlyas müderris olarak Osmanlı fermanıyla Doğubayazıt’a tayin edilmiştir. Bu vesileyle Doğubayazıt’a yerleşen İlyas Efendi meşhur bir âlim olduğu için dönemin Doğubayazıt Emiri Mir Karahan onu kızı Gülnigar ile nikâhlamıştır.”¹³

Xânî de babası ve abisi gibi divan kâtipliği yapmıştır. Henüz 14 yaşlarındayken Beyazıt Beyi Mir Muhammed Purbelali’nin divanında resmi kâtip olarak görev yapmıştır.¹⁴ Xânî’nin İshak Paşa Sarayı’nın 1674 tarihinde temeli atılırken dua ettiği rivayet edilir. Ayrıca bu sarayda kâtiplik yaptığı da bilinmekle birlikte hangi tarihte ve ne kadar süre görev yaptığı konusunda mevcut bir bilgi yoktur.¹⁵

İlyas Efendi ve eşi Gülnigar Hanım’ın Xânî dışında dört çocuğu daha vardı. Bunlardan biri erkek diğer üçü de kız idi. İsimleri; Kasım (büyük oğlu), Peri (büyük kızı), Gulîzer(ortanca kızı) ve Kitan (küçük kızı)’dır.¹⁶

Araştırmacıların çoğuna göre Xânî evlilik yapmamıştır. Ancak, H. Mem; “...daha önce Üçüncü Öğretmen Xânî isimli kitabımda yazar büyüklerime ve akademisyen kardeşlerime hürmeten, kerhen Xânî evlenmedi demiş olsam da şiirlerinden Xânî’nin evlendiğini anladığımı belirtmek görev borcumdur...” demektedir. H. Mem’e göre Xânî evlendi ve kısa bir süre sonra henüz çocukları

¹⁰ Yıldırım, Kadri, ‘Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı, Avesta, İstanbul 2008, S. 16.

¹¹ Abdurrahman Durre Xânî ailesinin Han Köyü’nden direk Doğubayazıt’a göç ettiğini ileri sürmektedir. Bkz. Abdurrahman Durre, Şerha Dîwana Ehmedê Xanî Felsefe û Jiyana Wî, Avesta, İstanbul 2002, S. 10.

¹² Detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, ‘Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı, S. 13-15.

¹³ Varlı, Abdullah, Dîvan û Jînewarî Ya Ahmedê Xânî, Sîpan Yayın Evî Yayınları, İstanbul 2004, S. 172.

¹⁴ Yıldırım, Kadri, Ehmedê Xanî’nin Fikir Dünyası, Ağrı Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Berdan Mat., İstanbul 2011, S. 23.

¹⁵ Karabey, a.g.m., S. 58.

¹⁶ Bu bilgilere Abdullah M. Varlı Osmanlı arşivlerinden ulaştığını kaydetmektedir. Varlı, a.g.e., S. 173.

olmadan eşi vefat etti. Xânî bunları şiirlerinde açıkça yansıtmaktadır.¹⁷ Akademisyen Turgut Karabey'e göre ise Xânî evlenmemiştir. Xânî'nin aşk şiirlerine ilham olan kişi üst tabakadan olan Selma adında bir kızdır. Xânî ona karşı beslediği aşk ile bu aşk şiirlerini yazmıştır.¹⁸

Halk arasında veli olarak bilinen Ahmedê Xânî, Doğubayazıt ilçemize 8 km mesafede bulunan İshak Paşa Sarayı'nın üst kısmında bulunan türbesinde medfundur. Türbenin hemen bitişiğinde ise sonradan bir cami yapılmıştır. Gerek yurt içinden gerekse yurt dışından ziyaretçi akınına uğrayan Xânî Baba Türbesi aynı zamanda bölge halkı tarafından mesire alanı olarak da kullanılmaktadır.

1.1. Ahmedê Xânî'nin Eğitim Hayatı ve Hocaları

Dini ilimler, felsefe, mantık, edebiyat, astronomi gibi birçok alanda önemli bir yere sahip olan Xânî'nin eğitim aldığı hocaları hakkında pek detaylı bir bilgiye ulaşamadık. Xânî ilk tahsiline babası Molla İlyas'ın yanında başladı. Henüz çocuk yaşta babasını kaybedince ilim tahsiline abisi Molla Kasım'ın yanında devam etti. Daha sonra Muradiye'de medrese tahsilini devam ettiren Xânî'nin, araştırmacılara göre Ahlat, Urfa, Bitlis, Cizre, Şam, Mısır gibi yerlerde ilim tahsili gördüğü ileri sürülmüş olsa da bu iddiaların herhangi bir belgeye dayanmadığı görülmektedir.¹⁹ Araştırmacı Kadri Yıldırım, Muradiye medreselerinden Gulgûn Medresesi'nin 1661 yılına ait talebeler listesinde Xânî'nin adının olduğunu nakletmiştir.²⁰ Araştırmacı Abdullah M. Varlı'ya göre ise, Xânî eğitimini Hoşap'taki Ataiyye Medresesinde tamamlamıştır. İcazetini de bu medresenin hocası Şeyh Molla Cami'den almıştır. Şeyh Molla Cami, Nakşî tarikatına mensup olan Xânî'nin aynı zamanda tasavvuf şeyhi idi.²¹ Kadri Yıldırım ise Jan Dost'tan naklederek Xânî'nin icazetini, ilim tahsili için gittiği Mısır'da almış olabileceğini, İsmail Badi'den yaptığı aktarmaya göre ise de Cizre'deki bir medreseden almış olabileceğini aktarır.²²

¹⁷ H. Mem, *Xani ve Memzaları*, İstanbul Kült Enstitüsü Yay., İstanbul 2013, S. 46, 47, 48.

¹⁸ Karabey, *a.g.m.*, S. 59.

¹⁹ Durre, Abdurrahman, *a.g.e.*, S. 11.

²⁰ Yıldırım, *'Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı*, S. 17.

²¹ Varlı, *a.g.e.*, S. 183- 190.

²² Yıldırım, *'Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı*, S. 18.

Çalışmalarımız esnasında şiir ve gazel yazarı olan İsmail Bazîdî (1654-1709)'nin de Xânî'nin talebelerinden biri olduğu bilgisine ulaştık.²³ Xânî ile aynı dönemde yaşamış olan İsmail Bazîdî Xânî'den hem dini eğitim hem de edebiyat eğitimi almıştır.

Bediuzzaman Said Nursî (1873-1960)'nin tarihçe-i hayatında da şu ifadeler yer verilir:

*“Kürtlerin edip dâhilerinden Molla Ahmed Hânî Hazretlerinin, gündüzleyin bile havf ile girilen kubbe-i saadetine kapanır, bazen geceleyin de orada kalırdı. Bundan dolayı ahali, Bediuzzaman'a: ‘‘Ahmed Hânî Hazretlerinin feyzine mazhar olmuştur’’ diyordu. Bu hali, müşarünileyhin kerametine hamlederlerdi. O vakitlerde kendisi on üç, on dört yaşlarında idi.”*²⁴

1.2. Ahmedê Xânî'nin Eserleri

Yaşadığı dönemin âlimlerinin aksine Xânî eserlerini Arapça değil Kürtçe olarak kaleme almıştır. Bunun sebeplerini araştırdığımızda “Nûbehara Biçûkan” ve “Mem û Zîn” adlı eserlerindeki bazı izahatlarıyla karşılaşırız. Xânî Nûbehara Biçûkan adlı eserinin giriş kısmında şu ifadeler yer verir:

<i>Ne ji bo sahib rewâcan</i>	İlimde ilerlemişler için değil (bu eser)
<i>Belkî ji bo biçûkêd Kurmancan</i>	Belki Kürt küçükleri içindir
<i>Wekî ji Qur'anê xilas bin</i>	(Çünkü) Kur'an'ı bitirdikleri vakit
<i>Lazim e li sewadê çavnas bin</i>	Eğitimde başarılı olmaları gerek

Bu beyitlerden anlaşılıyor ki Xânî'nin Arapça Kürtçe sözlük şeklindeki bu eserini yazmasındaki gayesi Kürt çocuklarının Kur'an dili olan Arapçayı çabuk kavramaları ve eğitimde erken bir başarı sağlamalarıdır. Mem û Zîn adlı eserinin 6. bölümünden ise bu eserini Kürtçe yazmakta kendisinde milli bir sorumluluk hissettiğini anlamaktayız. “sebebê nezma kitêbê bi vî ezmanî (kitabın bu dille

²³ Ayhan, Medeni, *Kürdistanlı Filozof Ehmedê Xanî*, Doruk Yay., Ankara 1996, S. 5.

²⁴ Bediuzzaman Said Nursî, *Tarihçe-i Hayatı*, Rnk Neş., İstanbul 2005, S. 37.

yazılmasının sebebi)” başlığıyla yazmış olduğu 6. Bölümün bazı beyitleri şu şekildedir:

<i>Înaye nîzam û întîzamê</i>	Toparlayıp çeki düzen verdi (bu dile)
<i>Kêşaye cefa ji boyê ‘âmê</i>	Çekti cefayı halk için.
<i>Da xelqê nebêjtin ku Ekrad</i>	Ta elalem demesin ki Kürtler
<i>Bê me’rîfet in, bê esl û bunyad</i>	Köken ve eserleriyle kültürsüzdürler
<i>Enva’ê milel xwudan kitêb in</i>	Türlü türlü milletler kitap sahibidirler
<i>Kurmancî tenê di bêhisêb in</i>	Sadece Kürtler nasipsizdirler
<i>Hem ehlê nezer nebên ku Kurmanc</i>	Hem aydın kimseler demesinler ki Kürtler
<i>‘Eşqê nekirin ji bo xwe armanc</i>	Aşk kendileri için gaye edinmemişler
<i>Têkda ne di talib in, ne metlûb</i>	Onda ne arzu vardır ne arzu edilmek
<i>Vêkra ne muhîbb in ew, ne mehbûb</i>	Onda ne sevmek vardır ne de sevilme
<i>Bêbehrene ew ji ‘eşqibazî</i>	Aşkdan yana nasipsizdirler
<i>Farix ji heqîqî û mecazî</i>	Boşturlar hakiki ve mecazi aşktan yana
<i>Kurmancî ne pir di bêkema in</i>	Duygusuz, sıradan değildir Kürtler
<i>Emma di yetîm û bêmece in²⁵</i>	Ancak kimsesiz ve zayıf kaldılar

Xânî’nin her iki eserinde ki açıklamalarına bakıldığında eserlerini Kürtçe yazmasında ki sebep, hem Kürt çocuklarına daha fazla faydalı olmak, ilim yolunda daha rahat ilerlemelerini sağlamak hem de bir aydın olarak kendi halkına karşı duyduğu sorumluluk bilincidir. Aslında çok iyi bildiği diğer diller edebi yönden daha ileri düzeyde olmalarına rağmen, bu dillerde eserler yazmak çok daha rahat olmasına rağmen O, taşıdığı sorumluluk bilinci ile kendi ana dili üzerinden edebi eserler yazmaya gayreti içerisine girmiştir. Xânî bu gayretini şu mısralarda dile getirir:

²⁵ Xânî, *Mem û Zîn*, Bölüm: 6, Beyit: 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245.

Safî şemirand vexwar ya durdî

Saf şarabı bırakıp tortuyu içti

*Manendê durrê lîsanê Kurdî*²⁶

İnci gibi dizmek için Kürt dilini seçti

Xânî'nin kendisine ait olduğu kesin olan ve günümüze ulaşan eserleri dört tanedir. Bunlar, Nûbehara Bîçûkan, 'Eqîdeya İmanê, Mem û Zîn ve Dîvan'dır.²⁷

1.2.1. Nûbehara Bîçûkan

Xânî'nin Kürt çocukları için yazdım dediği ve “Küçüklerin İlk baharı” anlamına gelen “Nûbehara Bîçûkan” diye isimlendirdiği bu eseri Kürtçe- Arapça bir sözlük mahiyetindedir. Xânî bu ismi eserine verdiğini şu beyitte ifade eder:

Wekî xıstın Ehmedê Xânî

Toparladı Ahmedê Xânî

Nâvî Nûbehara Bîçûkan lêdânî

Adını Nûbehara Bîçûkan koydu

Ne ji bo sâhib rewacan

İlimde ilerlemişler için değil

*Belki li bo bîçûkê Kurmancân*²⁸

Belki Kürt küçükleri için

13 bölümden oluşan eser yaklaşık 1000 tane Arapça kelime ve Kürtçe karşılığını ihtiva eder. Kelimeler vezne uysun diye bazen Arapça-Kürtçe bazen de Kürtçe-Arapça şeklinde sıralanmıştır. Kürt dilinin bilinen ilk sözlüğü olma özelliği taşıyan bu eseri Xânî, 1684 yılında telif etmiştir.²⁹

Bu sözlükte Xânî sadece kelime çevirmekle kalmamış aynı zamanda çocuk yaşta olan ilim talebelerine önemli nasihatlerde de bulunmuştur. 13 bölümden oluşan eserin her bölümünün başındaki beyit nasihatler; çocukları çalışmaya, güzel şeylere teşvik edecek kötülüklerden sakındıracak ifadeler ihtiva eder.

²⁶ Xânî, *Mem û Zîn*, Bölüm: 6, Beyit: 238.

²⁷ Erdoğan, Hatip, *Molla Mehmet Demirtaş ve Ehmedê Xanî'de Aşk*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, Yıl: 1, Cilt: 1, Ocak 2015, S. 149.

²⁸ Xânî, *Nûbehara Bîçûkan*, beyit: 7-8.; el- Qoğî, *a.g.e.*, S. 17.

²⁹ Haydar, Ömer, *a.g.e.*, S. 21.

1.2.2. ‘Eqîdeya Îmanê

İman akidesi, yani “inancın inanılması gereken ilkeleri” anlamına gelen ‘Eqîdeya Îmanê, Xânî’nin akaid ilmine dair yazmış olduğu eseridir. Akaid sözlükte, düğümlemek, düğüm bağlamak, kesinlikle inanılması gereken şey anlamlarına gelir. İslam literatüründe ise İslam dininde tereddütsüz inanılan hususlar manasına gelir ki bunlara iman esasları da denir.³⁰ Bu eser de çocuklar inanç esaslarını kolayca ezberleyip öğrensinler diye manzum tarzda; kafiye, akıcı bir tarzda hazırlanmıştır. Xânî bu eserini Nûbehara Biçûkan’dan 4 yıl sonra yani 1687 yılında yazmıştır. 70 beyitten oluşur. Mesnevi tarzında hazırlanmış olan bu eser aruzun fe’ûlün fe’ûlün fe’ûlün fe’ûlün vezniyle yazılmıştır³¹ Xânî’nin bu eserinde ki inanç konularını üç kategoride incelemek mümkündür. Bunlar; İlâhiyyât (Allah’ın zatı ve sıfatlarıyla ilgi konular), Nübüvvât (peygamberlik ile ilgi konular) ve Sem’iyyât (işitmek yoluyla varlıkları kabul edilen; ahiret, cennet cehennem, melek, şeytan, cin, mizan, sırat gibi konular)’dır.

1.2.3. Mem û Zîn

Xânî’nin 1690 – 1695 yılları arasında yazmış olduğu manzum mesnevisidir. Aruzun “Mef’ûlû mefâ’ilün fe’ûlün” vezniyle yazılmıştır.³² 2659 beyitten, 60 bölümden oluşan bu eser Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle yazılmıştır. Mem û Zîn hikâyesi milattan çok önceye dayanan, halk arasında söylenegelen mitolojik bir destandır.³³

Mem û Zîn adlı mesnevinin ilk 118 beyti Münacat, Naat ve Miraciyye’den oluşur. 118. beyitten sonra 234. beyte kadar Xânî Kürt toplumlarının özelliklerinde bahseder. Sonrasında 285. beyte kadar ki kısımda kitabı yazış sebebini anlatır. 286 ile 361. beyitler arasında yazar kitabı hakkında bilgi verir ve tevazusunu dile getirir. 361. beyitten sonra Xânî, Mem û Zîn hikâyesine başlar ve hikâye 2376. beyte kadar

³⁰ İbrahim Mustafa ve Diğerleri, *el-Mu’cemu’l-Vesîf*, el-Mektebetü’l-İslamiyye, Kahire Tz., S. 614.

³¹ Yıldırım, Kadri, *Ehmedê Xanî’nin Fikir Dünyası*, S.33.

³² Açıkgöz, Namık, *Ehmedê Xanî Mem û Zîn Ahmed-i Hânî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2010, S. 5.

³³ Korkmaz, Reşat, *Ahmed-i Hânî Mem u Zin*, Kum Saati Yay., İstanbul 2012, S. 1.

devam eder. Sonrası kitabın hatimesidir. Hatime kısmında hikâyeden çıkarılan dersler anlatılır, duaya yer verilir.

Mem û Zîn hikâyesi özetle şu şekildedir: Botan beyinin Sitî ve Zîn adında iki kızı vardır. Bunlardan Sitî Tacdîn ile evlenir. Zîn ise Mem ile birbirlerini severler. Zîn'in babası bu aşktan haberdar olduktan sonra Bekir (Beko) adındaki şahıs onu dolduruşa getirir ve bu evliliği engellemeye çalışır. Zîn'in babası Mem'i zindana attırır. Bir süre zindanda kalan Mem ölür. Mem'in ölümüne dayanamayan Zîn onun mezarına sarılır ve o da ölür. Tacdîn de bunun üzerine Fitnebaz Beko'yu öldürür. Hikâye bu şekilde biter.

Yakın zamanlarda çok sayıda araştırmacı tarafından basılan Mem û Zîn'in ilk üç baskısı M. Emin Bozarslan tarafından şu şekilde sıralanır:

- 1- 1919 yılında Arap harfleriyle İstanbul'da
- 2- 1958 yılında Şam'da Arap harfleriyle
- 3- 1962 yılında Moskova'da Latin harfleriyle³⁴

Ancak biz araştırmalarımız esnasında Süleymaniye Kütüphanesi'nde 1947 tarihinde Halep'te Arap harfleriyle basılmış bir Mem û Zîn nüshasıyla karşılaştık. Söz konusu nüsha Beşîr Şeyh Hasan El-Haşimî'ye aittir. Üstelik ikinci baskı olduğu görüldü. Eser Halep'te Aras Matbası'nda basılmıştır.³⁵

Mem û Zîn ile ilgili Turgut Karabey şu bilgilere yer verir: “Osmanlı şairlerinden Ahmet Fâik de 1730 yılında Mem û Zîn mesnevisini 1187 beyit halinde aynı vezinle Türkçeye yazmıştır. Bu eser 1969 yılında İstanbul'da Sırrı Dadaşbilge tarafından bir sayfada yeni harfli asıl metin ve karşı sayfada ise bugünkü dille karşılığı verilmek suretiyle yayımlanmıştır. Kitabın baş tarafında Erzurumlu olan Sırrı Dadaşbilge'nin şu anlamlı ithaf yazısı yer alır:

*“Tek bir yazma nüshası elimde bulunan; Doğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle Türkmen ve Kürt boyları arasında çok sevilen ve söylenen Mem û Zîn aşk destanını, bütün tarih boyunca varlığımızı korumak için kol kola ve omuz omza çarpışmış olan Kılıçaslan ve Selahattin Eyyubi'nin ve onların torunlarının ruhlarına ithaf ediyorum.”*³⁶

³⁴ Bozarslan, a.g.e., S. 13.

³⁵ İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Bölüm: Sami Benli, Demirbaş No: 982.

³⁶ Karabey, a.g.m., S. 63.

1.2.4. Dîwan

Bu eser Xânî tarafından kitap haline getirilmemiştir. Xânî'nin farklı zamanlarda farklı münasebetlerle yazdığı şiirlerinin daha sonradan bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir eseridir. Divanı oluşturan şiirler daha önceleri birer ikişer adet halinde ilim ehline el yazması olarak muhafaza edilmiştir. İlk olarak Mela Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867) Xânî'nin 25 tane şiirini 70 sayfalık bir divançede toplamıştır.³⁷ Divanda birden fazla dil kullanılarak hazırlanan şiirler olan mulemma örneğine de rastlanmaktadır. Her kıtası dört satırlık toplam beş kıtadan müteşekkil, dört dil³⁸ kullanılarak hazırlandığı için “Çargûşe” olarak isimlendirilen şiirinin ilk kıtası şu şekildedir:

Fate ‘umrî fî hewake ya hebîbî kule hal
 Ah û nâlim hemdemem şod der fîraquet mah û sal
 Ger benim kanım dilersen çokten olmuştur helal
 Mest û serxwoş im jî ‘îşqê min nema ‘eqî û kemal
 Ey sevdiğim! Senin aşkın ile geçti ömrümden bütün anlar
 Senin ayrılığınla geçen ay ve yıllarda yoldaşım oldu acılar
 Eğer dileğin kanım ise o kan çoktandır sana olmuş helal
 Aşk elinden sarhoş ve mestim, kalmadı bende akıl ve kemal³⁹

1.2.5. Ahmedê Xânî'ye Ait Oldukları Tartışmalı Olan Eserler

Ahmedê Xânî'nin yazmış olduğu eserleri sadece yukarıda kısaca tanıttığımız dört eserden ibaret görmek mümkün görünmemektedir. Bu eserler dışında Xânî'ye atfedilen çok sayıda başka eserler de vardır. Ancak bu eserlerin bu bilge zata ait olup olmadığı malesef henüz tartışma konusudur. Biz de çalışmalarımızı Xânî'ye ait oldukları kesin olan eserler üzerinden sürdürdüğümüz için, sadece bu eserler hakkında kısaca bilgi vermekle iktifa ettik.

³⁷ Yıldırım, *Ahmedê Xânî'nin Fikir Dünyası*, S. 37.

³⁸ Birinci dize Arapça, ikinci dize Farsça, üçüncü dize Türkçe ve dördüncü dize ise Kürtçe olarak yazılmıştır.

³⁹ Yıldırım, Kadri, *Ahmedê Xânî Külliyyatı IV Dîwan*, Avesta, İstanbul 2014, S. 185.

Xânî'ye atfedilen ancak kendisine ait olduğu henüz kesinlik kazanmamış olan eserleri Kadri Yıldırım, “*‘Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı*” isimli çalışmasında şu şekilde sıralar: 1- Yûsuf û Zelîxa, 2- Leyla û Mecnûn, 3- Sîseban veya Qewlê Newala Sîseban, 4- Qewlê Hespê Reş, 5- Tuxfetu’l ‘Ewam, 6- Coğrafya Kitabı, 7- Sekerata Mirinê, 8- Nehcu’l- Enam, 9- Tarix, 10- ‘Eqideya İslamê

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEMEL KELAM KONULARI VE AHMEDÊ XÂNÎ

Çok yönlü bir düşünür olan Ahmedê Xânî kelam ilminde de önemli bir yere sahiptir. Eserlerinden anlaşıldığı üzere Eş'arî ulemasından olan Xânî itikadi konular üzerine 'Eqîdeya Îmanê isimli müstakil bir eser yazmıştır. Birçok Eş'arî ulemasının aksine Xânî eserlerini manzum bir dille kaleme almıştır. Ezbere dayalı bir eğitim sisteminde bu oldukça yerinde bir yöntem olmuştur. Xânî'nin eserlerinin bu özelliği eğitim kurumları tarafından tercih edilmesini ve bu vesileyle uzun asırlar boyunca eğitim kurumlarında okutulmasını sağlamıştır. 'Eqîdeya Îmanê de bu özelliği sayesinde günümüzde bile hala geleneksel eğitim kurumları olan medreselerde talebelere ezberletilmektedir. Bu sayede talebeler temel itikadi konuları kısa bir sürede, kalıcı bir şekilde öğrenebilme fırsatı yakalayabilmektedirler.

Xânî'den önce de itikadi konuların manzum bir şekilde kaleme alındığını görmekteyiz. Siracuddin Ali b. Osman El-Uşî (ö., h. 569)'nin "Bed'u-l Emâlî" isimli meşhur akaid kitabı, Hızır Çelebi (ö., h. 863)'nin "Nuniye Kasidesi" ve Xânî'nin çağdaşlarından Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Kaside-i İ'tikadiye"si araştırmalarımızda ulaştığımız örneklerdendir. Ancak bu saydığımız eserler Arapça manzum eserler iken Xânî'nin eserleri, yaşadığı yörenin dili olan Kürtçe ile kaleme alınmıştır. Eserlerinin Kürtçe olması halk tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Xânî bu sayede özellikle yaşadığı toplum üzerinde büyük etkiler bırakmıştır.

Biz Xânî'nin görüşlerini ele alırken onları kelamın üç ana başlığı olan ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât başlıkları altında bir araya getirmeyi düşündük. Bizi bu karara yönlendiren Eş'arîlerden Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085)'nin kelam ilmini *ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât* şeklindeki tasnifidir.⁴⁰ O, bu tasnif neticesinde, İslam inanç ilkelerini "*akla dayanan*", "*naslara dayanan*" ve "*hem akla*

⁴⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, "Usûl-i Selâse", *DîA*, İstanbul 2012, C. XXXII, S. 212.

hem de naslara dayanan” şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Cüveyni’den önce bu açıklıkta bir tasnif ne Mu’tezile’de ne de Eş’arilerde bulunmaktadır.⁴¹

2.1. İLÂHİYYÂT

2.1.1. Allah’ın Varlığı ve Birliği

Allah’a iman demek; kâinattaki her şeyin yaratıcısı olan, her şeyi bilen, düzene koyan ve idare eden, yerde ve gökte her ne varsa hepsinin kendisine muhtaç olduğu halde kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayan, tek olan, ezeli ve ebedi olan Allah’ı bilmek ve bunlara inanmak demektir.⁴² Allah’ın zatı ve mahiyeti hakkında Kur’an’da ve hadis-i şeriflerde malumat verilmemiştir. Bu idrakimizin üzerindedir. Ancak bulûğa ermiş ve akıllı olan her insana, sıfatlarıyla ve ona has isimleriyle onu bilmek ve ona inanmak farzdır.⁴³

Allah’a inanmanın en temel ilkesi tevhittir. Tevhid sözlükte birlemek, bir şeyin bir olduğuna hükmetmek anlamına gelir. Ancak İslami literatürde tevhid Allah’ın zatıyla, sıfatlarıyla ve fiilleriyle bir ve tek olduğuna, eşi ve benzeri olmadığına inanmaktır.⁴⁴ Bu anlamda tevhid sayısal birliği ifade etmekten çok daha geniş anlamlar ihtiva etmektedir. Allah’a nispet edilen “bir”lik, herhangi bir sayı dizisinin ilk basamağı anlamına gelmez. Çünkü sayı yönünden bir olmak sadece Allah’a mahsus değildir ve bu anlamda benzeri bulunmayan her şeye “birdir” denilebilir.⁴⁵ Tevhid kavramı olarak “bir”lik, Allah Teâlâ’nın cüzlerden oluşmuş (mürekkebe) bir varlık olmayışı, zatına benzeyen ve dengi olabilecek bir varlıktan münezzehe olması demektir. Çünkü cüzlerden mürekkebe olan bir varlık cüzlerine ve bu cüzleri birleştiren bir kuvvete muhtaçtır. Hâlbuki Allah Teâlâ Vacibu’l-Vucud olup her türlü ihtiyaçtan ve cismaniyeti gerektiren mürekkebe oluştan münezzehe, yegâne

⁴¹ Karadağ, Çağfer, *Günümüz Türkiye’sinde Kelam İlmi*, Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi, Sayı: 2, Yıl: 1, 2009, S. 134.

⁴² Gölcük, Şerafettin ve Toprak, Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Bsk.7, Konya 2012, S. 156.

⁴³ Gölcük ve Toprak, *a.g.e.*, S. 156.

⁴⁴ Ebû Hanîfe, Numân b. Sâbit, *el-Fıkhü’l-Ekber*, (İmam-ı Âzam’ın Beş Eseri İçinde), (Çev. Mustafa Öz), M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., Bsk. 8, İstanbul 2012, S. 53.

⁴⁵ Aliyyü’l-Kâri, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, (Trc. Yunus Vehbi Yavuz), Çağrı Yay., İstanbul 1979, S. 50.

tapınılacak varlıktır.⁴⁶ Ahmedê Xânî de aynı şekilde Allah'ın zatı için kül, cüz, araz, parça, bütün gibi ifadelerin söz konusu olamayacağını ifade eder:

(Beyit: 25)

Xwudê nîne cewher ne cism û ne 'ered

Ne kull e ne be'd e bizan bê xered

Allah ne cevher ne cisim ne de arazdır

Garazsız bil ki ne bütündür ne parçadır

Bu bağlamda Xânî, 'Eqîdeya Îmanê isimli eserinin ilk 8 beytinde Allah'tan ve O'na ait özelliklerinden bahseder. Allah'ın kendisini gaybî bir ses ile uyardığını⁴⁷ ve tevhid ilkesini insanlara uygun bir dille tebliğ etmesini istediğini haber verir. Eserlerinde Allah'ın sıfat ve esmalarına yer yer değinen Xânî bahsettiğimiz ilk 8 beyitte şu ifadeleri dile getirir:

(Beyit: 1)

Li ba te muheqqeq bitin ev cewab

Duhû gote min hatîfî bê hîcab:

Cevap niteliğinde olan bu ifadelere senin kesinlikle inanman gerek

Dün bana apaçık şöyle dedi, gizli bir çağrıcı;

(Beyit: 2)

Sa Ehmed sena ke bi qewlê sehîh

Li tewhîdê Barî bi lefzê fesîh

⁴⁶ Gölcük ve Toprak, *Kelam*, S. 227.

⁴⁷ "Hâtîf" kavramı hakkında Diyanet İslam Ansiklopedisinde şu açıklamalar yapılmıştır: "Sözlükte "uzatarak bağırarak, çağırarak ve seslenmek" anlamına gelen *heft* (*hütâf*) masdarından türemiş olan *hâtîf* "bağırarak, çağırarak ve seslenen" demektir (*Lisânü'l-'Arab*, "htf" md.). Sahâbîler arasında bu tür sesleri işittiğini söyleyenlerin bulunduğu dair güvenilir bilgi yoktur. H. II. yüzyıldan itibaren bazı zâhid, münzevî ve sûfîlerin hâtîften ses işitme (*hâtîf-i gayb*, *hâtîf-i gaybî*) olaylarına sıkça rastlanır. Hargûşî, *Tehzîbü'l-esrâr*'da hâtîf meselesini daha geniş bir şekilde ele alarak bunun olabirliğini hem kabul edenler hem de reddedenler bulunduğunu belirttikten sonra kendisinin de hâtîften bir ses işittiğini söylemiştir. Hâtîften gelen sesin hak olduğunu kabul edenlere göre insanı Hakk'a davet eden kişilerden bazılarının gizli kalması câizdir; Allah kulunu uyarmaya bir hâtîfi sebep kılabilir. Bazen bu tür seslerden bahsedilirken, "Ruhumun derinliklerinden hâtîf bana seslendi"; "Kalbime nida veya ihtar olundu" gibi ifadeler de kullanılır. Bu ifadeler, bu tür seslerin dış âlemden değil ruhun derinliklerinden kopup geldiğini, can kulağıyla işitildiğini ve işiteni ciddi bir şekilde etkilediğini gösterir. Her halde bu sesler, maddî değil mânevî bir nitelikte olup mutasavvıfların daha çok, "Hak'tan gelen hâtır" veya "melekten gelen hâtır" dedikleri hâtır türündendir."

Ey Ahmed hamd ve övgü et (Rabbine) uygun ifadelerle
Tevhidi dillendir, Apaçık sözlerle...

(Beyit: 3)

Xwudê yîk e bê hevrê û bê heval

Ne me'zûlî ye ne mirin ne zeval

Allah birdir; yoldaşsız ve arkadaşsız...

Ne azledilir, ne ölür, ne yok olur

(Beyit: 4)

Ne esl û ne fesh û ne da û ne bab

Heyîn wî, heyîna wî nabit hîsab

Ne atası ne soyu, ne anne ne baba

O vardır, O'nun varlığı sınırsızdır.

(Beyit: 5)

Jibo wî çû nîne cîhet û mekân

Ne maned û mîsl û ne hemta nişan

O'nun (Allah) için yoktur yön ve mekân

Ne bir benzer, ne bir denk, ne de bir nişan

(Beyit: 6)

Li wî ra nebûrîne weqt û zeman

Ne sal û ne mah û ne hîn û ne an

O'nun üzerinden geçmemiştir vakit ve zaman

Ne yıl (geçmiştir üzerinden); ne ay, ne süre, ne an

(Beyit: 7)

Ebed dê hebîtin ezel her heye

Di dunya û uqba xudayê meye

Sonsuza dek var olacaktır; sonsuz geçmişten beri vardır

Dünyada ve ahirette bizim rabbimizdir.

(Beyit: 8)

Ewî aferandin em û cumle xelq

Nehin geyrê wî qet çû xaliq biheq

O yarattı bizi ve bütün yaratılmışları,

Yoktur O'nun dışında asla, gerçek yaratıcı.

2.1.2. Allah'ın Sıfatları

Sıfat; lügat anlamı olarak nitelik, vasıf, ayırt edici özellik, hususiyet gibi anlamlara gelir.⁴⁸ Allah'ın zatının vasıfları, ayırt edici özellikleri anlamında olan Allah'ın sıfatları konusunu kelim âlimleri eserlerinde işlerken zâtî sıfatlar, subûti sıfatlar, selbî sıfatlar, meani sıfatlar, manevi sıfatlar, nefsi sıfatlar gibi farklı başlıklar kullanmışlardır. Bu başlıkların bazıları farklı bir kategoriye ifade ettiği gibi bazıları da biri birinin yerine kullanılmıştır.⁴⁹ Kelam ve akâid kitaplarında bu şekilde kategorilerin oluşturulmasındaki sebebin hem kullanılan ifadelerin anlamsal kapsamı hem de Allah'ın sıfatlarının Allah'ın zatının aynı mı yoksa gayrı mı konusundaki fikir ayrılıkları olduğunu gözlemledik.⁵⁰

Xânî eserlerinde Allah'ın sıfatları ilgili birden fazla kategori oluşturmamıştır. 'Eqîdeya İmanê isimli manzum eserinin ilk beyitlerinde Allah'ın zati sıfatlarına anlamsal bağlamda değinen Xânî, 22. ve 23. beyitlerinde de subûti ya da me'ânî sıfatlar diye isimlendirebileceğimiz 7 sıfat saymıştır. Genel olarak fikirlerinden anlaşıldığı üzere Eş'arî ekolüne bağlı olan Xânî 22. Beyitte Mâtürîdîlerin aksine o da subûti sıfatların 7 tane olduğunu ifade eder. Mâtürîdîlere göre subûti sıfatlar "tekvin" sıfatıyla birlikte 8 tane iken Eş'arîlerde 7 tane olarak kabul edilir. Xânî Eş'arî ekolünün nazariyesine göre bu sıfatları şöyle dile getirir:

(Beyit: 22)

Sîfatê di seb'e jibo Zu'l-Celal

Bizan heft in ey 'arifê purkermal:

Yücelik Sahibi için diğer sıfatlar yedi tanedir

Bil ki ey olgun bilge, yedi tane olduğunu:

(Beyit: 23)

Xweşî Şîn û Zanîn û Vîn û Kelam

Bihîstin digel Dîtinê bûn temam

Dirilik, Güç, Bilmek, Dilemek ve Kelam

İşitmek ve Görmekle oldu tamam

⁴⁸ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vesît*, S. 1037.

⁴⁹ Subûti kavramı yerine meani ve manevi kavramlarının kullanılması gibi.

⁵⁰ Bkz. Vecihi Sönmez, *Şevkani ve İtikadi Görüşleri*, Yayınevi Yay., Ankara 2012, S. 241-277; İmam Sâvî, *Cevherü't-Tevhid Şerhi* (Trc. Mithat Acat ve M. Beytullah Acat), Kalkan Mat., Ankara 2010, S. 62-66.

Bu beyitler de görüldüğü gibi Xânî farklı dillerde eserler yazan âlimlerin aksine sıfatları sıralarken, Kelam sıfatı hariç, bu sıfatların Kürtçe karşılığını kullanmıştır. Kelam sıfatını Arapça hali ile kullanmasındaki gayesinin ise vezne uydurmak olduğunu düşünüyoruz.

2.1.3. Allah'ın Zatının Sıfatlarıyla İlişkisi

Allah'ın kemal sıfatlara sahip olduğu konusunda İslam âlimleri arasında ihtilaf yoktur. Ancak bu sıfatların Allah'ın zatı ile aynı olup olmadığı hususunda ihtilaflar yaşanmıştır. Kur'an'da açıkça geçmeyen bu ihtilaf meseleleri mütekellimler tarafından sonradan ortaya çıkarılmış⁵¹ ve daha çok Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında şiddetli tartışmalara konu olmuştur.⁵²

Mu'tezile'nin çoğunluğu “müstakil manalar” diye adlandırılan “me'ânî sıfatları” yani subûti sıfatları kabul etmez. Onlara göre Allah'ın ilim, irade, kudret ve kelam gibi sıfatlarını, ezelî sıfatlar olarak var olduklarını, kabul etmek “*teaddüd-i kudemâ*”ya yani “kadimlerin çokluğu”na yol açar.⁵³

Sıfatların Allah'ın zatının aynı mı yoksa gayrı mı konusunda fiili sıfatlarda Eş'arî ve Mâtürîdî mezhepleri birbirinden farklı düşünürler. Eş'arîlere göre fiili sıfatlar hadistir, Mâtürîdîlere göre ise kadimdir. Ancak subûti sıfatlar konusunda Eş'arîler de Mâtürîdîler de ittifak ederler. Bu sıfatların ne Allah'ın aynı ne de gayrı olduğunu düşünürler.⁵⁴

Konuyla ilgili Xânî de şu ifadeleri kullanmıştır:

(Beyit: 24)

Qedîm in wekî zati cumle sîfat

Ne 'eyne di zatî ne ğeyrê zat

Allah'ın zâtı gibi bütün sıfatları da kadîmdir

Ne zâtının aynıdır, ne de zâtından ayrı

⁵¹ İbrahim, Lupti, *Allah'ın Sıfatları Hakkında Zemahşerî ve Beydâvî Arasındaki Münakaşalar*, (Çev. Selahaddin Eroğlu), Ankara Üniversitesi İFD., Cilt 29, Sayı 1, Ankara 1987, S. 303.

⁵² Düzgün, Şaban Ali ve Komisyon, *Kelam El Kitabı*, Grafiker Yay., Bsk. 3, Ankara 2013, S. 251.

⁵³ Ardoğan, Recep, “*Yed*”in Ayetlerde Allah'a İzafe Edilmesiyle İlgili Kelamî Yaklaşımlar, Harran Üniversitesi İFD., Yıl: 17, Sayı: 28, Temmuz-Aralık 2012 Şanlıurfa, S. 13; Bkz. Abdulkahir el- Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), TDV Yay., Ankara 2008, S. 262.

⁵⁴ Sönmez, a.g.e., S. 230.

Allah'ın sıfatları konusunda Xânî'nin görüşü bu şekildedir. Yani daha çok selefî bir metotla konuyu ele alarak, ne Mu'tezile gibi Allah'ın zatının aynı olarak görür ne de Kerramiye gibi gayrı görür. Bu her ne kadar kimilerine göre bir paradoks içerse de aşkın olan Allah'ın insana ait olan dil ile ifade edilmeye ve anlaşılmaya çalışılması, bu gibi sonuçları kaçınılmaz kılmıştır.⁵⁵

2.1.4. Atom ve Heyûla

Farabi ve İbn-i Sina doğa bilimlerinin etkisinde kalarak eski fiziğin kabul ettiği “yoktan hiçbir şey yapılamaz; yoktan yapıldı demek yapılmadı demektir” ilkesini olduğu gibi benimsemişlerdir.⁵⁶ Bu bağlamda âlemin kendisinden meydana geldiği bir madde bulma arayışına girdiler ve bu maddeye imkân (olurluluk) adını verdiler. Dolayısıyla var olacak bir nesne o imkândan var edilecektir ve yaratıcının gücü de ancak o imkâna göre olacak ve ancak o imkâna yetebilecektir. Bu nesne soyut bir yokluk da değildir. Bir varlığın kendisinden yaratıldığı madde, öz, mahiyet anlamında ki imkânın varlığı kendisinden öncedir. Yani bir nesnenin yaratılabilirliği kendinden öncedir. Ve bu önceliğin bir başlangıcı yoktur, ezelidir. İbn-i Rüşd'e göre de şekil vermek de yoktan var etmektir. O zaman yoktan bir şey var edilemeyeceğine göre sûret de ezelidir. Aristodan aldığı bu görüşe göre üç ezeli olmuş oluyor; yaratıcı, madde (heyûla) ve sûret (şekil).⁵⁷ İbn-i Arabî'ye göre ise âlem, Yaratıcı ile ezelde beraber olan varlıktan zuhur etmiştir. Yaratıcı ile ezelde beraber olduğu bu varlık mertebesini Hakikatü'l-Hakaik, heyûla, ilk madde veya cinsü'l-ecnas olarak isimlendirir.⁵⁸

Xânî, evrenin yaratılışı ile ilgili bu tür felsefi düşüncelere de eserlerinde yer vermiştir. Xânî'ye göre nesne bileşenlerden oluşmuştur. Bileşenlerden oluşan nesne küçük parçalara ayrıldığında parçalanamaz bir parça oluşacaktır. Bu düşünce aslında eski yunan felsefesine dayanır. Democritus (ö. M.Ö. 420) maddenin olabilecek en küçük halinin maddenin yapıtaşı olduğunu düşünerek bu yapıya Yunancada

⁵⁵ Özarslan, Selim, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, DİB Yay., Ankara 2010, S. 25.

⁵⁶ Bkz. Ömer Ali Yıldırım, *İslam Düşüncesindeki Yoktan Yaratma ve Kıdem Tartışmaları (Kelamcılar ve İbni Sina Merkezli Bir İnceleme)*, Kelam Araştırmaları Dergisi, Yıl: 10, Sayı: 2, 2012, S. 251-274.

⁵⁷ Atay, Hüseyin, *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma (Doçentlik Tezi)*, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1974, S. 126-127.

⁵⁸ İbn-i Arabî, Muhyettin, *el-Fütuhatu'l-Mekkiyye*, Daru Sadır, Beyrut 2001, C. 2, S. 223.

kesilemez, bölünemez anlamına gelen atom adını vermişlerdir.⁵⁹ Xânî de bu görüşü benimsediğini ‘Eqîdeya İmanê isimli eserindeki şu beyitte dile getirir:

(Beyit: 44)

Eger tişteki pur mecezza bikî

Qebûl nakit êdî mucezza bikî

Eğer bir şeyi çok sayıda parçalara ayırırsan,
Mümkün kılmaz artık, onu parçalamanı.

Ancak zamanla ilerleme halinde olan bilim atomun da parçalanabildiğini, nötron, proton ve elektron bileşenlerinden oluştuğunu ortaya koydu. Ancak ne var ki atomu hala nesnenin en küçük yapıtaşı olarak kabul etmekteyiz. Çünkü atomu oluşturan parçacıklar tek başlarına düşünüldüğünde, bu parçacıklarda elementleri birbirinden ayıracak herhangi bir fark görünmez. Atomun üç bileşeni olan elektron da, proton da, nötron da doğadaki bütün atomlarda mevcuttur. Ama bu parçacıkların belli bir sayıda bir araya gelmesiyle ortaya çıkan atom, doğadaki her element için farklıdır. Bu nedenle, nesnelerin birçok özelliğini anlamak için, atomdan küçük parçacıklar bulunmasına rağmen, atomu tek bir parçacık olarak farz edip, bu kavramdan faydalanmaktayız.⁶⁰

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi yaratıcı ile ezelde beraber olduğu kabul edilen varlık anlamında ki heyûla konusunda Xânî fikrini net bir şekilde ortaya koymuş ve maddenin ezeli olduğunu düşünmenin küfür olduğunu ifade etmiştir. Buradan, Xânî’ye göre ve aslında Ehl-i Sünnet’in genel nazariyesine göre; Farabi, İbni Sina, İbni Rüşd gibi İslam filozoflarının da küfre düştüğü sonucuna ulaşılabilir. Zira Te’addüd-ü Kudema (birden çok ezeli varlık) düşüncesi Ehl-i Sünnet’e göre tevhit ilkesine aykırı olduğu için küfür sayılmıştır.⁶¹ Xânî’nin heyûla ile ilgili kullandığı ifadeler şunlardır:

⁵⁹ Gölcük ve Toprak, *a.g.e.*, S.150.

⁶⁰ Gölcük ve Toprak, *a.g.e.*, S.150.

⁶¹ Karaman Bayrak, Hatice Kübra, *Hakîm es-Semerkandî (342/953) ve Kelamî Görüşleri (Yüksek Lisans Tezi)*, Bayburt 2017, S. 23.

(Beyit:45)

Heyûla çû nîne ‘edîm e ‘edîm

Dinê kâfir e ê dibêjit qedîm

“Heyûla” asla yoktur, hiç hükmündedir, hiç
Anlayışı küfürdür, “Madde ezelîdir” diyenin

Heyûla fikrinin küfür olduğunu ‘Eqîdeya Îmanê isimli eserinde bu şekilde dile
getiren Xânî, Mem û Zîn’de de böyle düşünmesinin sebebini şu şekilde ifade eder:

Her yek ji ‘edem kirin te peyda

Îbda’ kirin Te bê heyûla

Her birini yoktan var ettin sen

Var ettin bunları “heyûla”sız sen⁶²

Xânî’ye göre heyûla düşüncesi Allah’ın yoktan var eden olduğunu da reddeden bir iddiadır. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi heyûla anlayışına göre yoktan hiçbir şey yapılamaz; yoktan yapıldı demek yapılmadı demektir. Bu sebeple âlemin kendisinden meydana geldiği bir madde vardır. O madde ise heyûladır. Heyûla ise yaratıcı ile beraber ezelidir. Görüldüğü gibi bu nazariyede hem birden fazla ezeli varlığın olduğu kabul edilmekte hem de yaratıcının sonradan yaratamayacağı savunulmaktadır. Bu sebeple de Xânî heyûla düşüncesini benimseyen bir kimsenin küfre düştüğünü ifade etmiştir.

2.1.5. Tenâsuh ve Hulûl (Reenkarnasyon ve Enkarnasyon)

Sözlükte tenâsuh nakletmek, yer değiştirmek hulûl ise; girmek, dâhil olmak anlamlarına gelir.⁶³ Ölümden sonra canlıların ruhlarının başka bir bedende tekrar yeryüzüne döndüğü tenâsuh (reenkarnasyon) inancı ilkel kavimlerde ortaya çıkmıştır. Eski Hint, Mısır ve Yunan din ve kültürlerinde değişik biçimlerde olsa dahi bu inancın korunduğu söylenebilir. Hristiyanlıkta olmasa da Yahudilikte reenkarnasyon

⁶² Xânî, *Mem û Zîn*, Bölüm: 2, Beyit: 49

⁶³ Komisyon, *el-Mu’cemu’l-Vesît*, S. 194, 917.

inancının olduğunu söylemek mümkündür. Ancak ortodoks yahudileri bu inanışa karşıdır.⁶⁴

Bir şeyin bir şeyin içerisine girmesi anlamına gelen hulûl ise Şehristani'nin aktardığına göre, sabîîlerin Hırnaniyye fırkasından çıkmıştır. Bu fırkanın hulul inancına göre, Tanrı, zatının tamamıyla veya bir parçasıyla insanda veya başka bir cisimde bedenleşebilir. Şehristani, Hristiyan havarilerin de Kelime'nin Hz. İsa'da bedenleştiğini düşündüklerini de aktarır. Böylelikle Mesih, insan ile Tanrı'nın bedenleştiği bir varlık haline gelmiştir.⁶⁵ Ayrıca Şehristânî, Şia'nın Gulat fırkasının tamamının tenasüh ve hulul'e inanma noktasında ittifak ettiklerini de ifade etmektedir.⁶⁶ Xânî ise bu denli sapmış olan bu görüşleri reddetmekte ve tenasuhun da hululun da asla mümkün olmayacağını ifade etmektedir:

(Beyit: 43)

Betal e tenasux muhal e hulûl

Meke ittihadâ dû tiştan qebûl

Geçersizdir "Tenâsuh" ve mümkün değildir "hulûl"

İki şeyin birleşip tek şey olmalarını etme kabul!

2.1.6. Halku'l-Kur'an (Kur'an'ın Yaratılmışlığı) Meselesi

Tarihte El- Mihne⁶⁷ de denilen Halku'l-Kur'an meselesi hemen hemen bütün kelam kitaplarında ele alınmış şiddetli tartışmalara konu olmuştur. Ulemanın türlü işkencelere maruz kalmasına, birbirilerini tekfir etmelerine sebep olan bu konunun önemine binaen, öncelikle tarihsel sürecinden kısaca bahsetmek istiyoruz.

Mezhepler tarihi kaynaklarının ittifakla naklettiklerine göre Halk-ı Kur'an meselesinden ilk bahseden Ca'd b. Dirhem'dir. Ca'd daha sonra Kûfe'de karşılaştığı Cehm b. Safvân ile ilmî sohbetlerde bulunmuş ve ilâhî sıfatlar konusunda onu da etkilemiştir. Daha sonraları bu ikisine Bîşr b. Gıyasi'l-Merisi de tabi olmuştur. Ca'd b. Dirhem zındıklık ve ilhad isnadiyle Emevi Devleti'nin sonlarına doğru idam

⁶⁴ Çiçek, Zeynel Abidin, *Hanefî ve Şafî Mezhepleri Arasındaki İhtilaflı Fıkhi Meseleler*, Seyda Kitabevi, İstanbul 2012, S. 275-276.

⁶⁵ Yıldırım, *'Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı*, S. 133.

⁶⁶ Çurak, Halil, *Abdülkerîm Şehristânî'nin Kelâmî Görüşleri (Doktora Tezi)*, Sivas 2017, S. 79.

⁶⁷ Sorguya çekmek, çetin imtihana tâbi tutmak, eziyet etmek...

edilmiştir.⁶⁸ Zehebi'nin naklettiğine göre Bişr, Cehm b. Safvan'a yetişememiştir. Ancak, onun Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu görüşü kuvvetlendirmek için yeni deliller ileri sürmüş ve yaymaya çalışmıştır.⁶⁹

Bu konu hakkında araştırma yapan Abdu'l-Fettah Ebû Gudde (1920-2002) şu bilgileri aktarmaktadır: “*Halk-ı Kur'an fitnesi kısmen İmam -ı Azam Ebu Hanife (70-150 /689-767) zamanında ortaya çıkmış. İmam-ı A'zam konuyu en ince teferruatına kadar açıklayarak Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğu görüşünü yayanlara cevaplar vermiş ve bir müddet onları susturmuştur.*”⁷⁰ Sonrasında, Abbasi halifesi el-Me'mun'un 218/833 yılında Kur'an'ın mahlûk olduğunu resmî bir görüş olarak ilan etmesiyle el-Mihne adı verilen bir devir başlamıştır. el-Me'mun, görevlendirdiği kimselere bu görüşü benimseyip benimsemedikleri konusunda âlimleri imtihan etmelerini emretmiştir. Böylece Halku'l-Kur'an görüşü, siyasi iktidar eliyle halka benimsetilmeye çalışılmıştır. Bu durum, Mu'tasım ve el-Vasık döneminde de devam etmiştir. Halife el-Mütevekkil, halifeliğinin ikinci yılında (234/848), Halku'l-Kur'an konusundaki tartışmaları ve bu konuda görüş beyan etmeyi yasaklamıştır. Böylelikle yaklaşık 16 yıl süren Mihne Dönemi sona ermiştir.⁷¹

Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'an konusundaki görüşlerini Akademisyen Recep Ardoğan bir çalışmasında şu şekilde aktarır: “*Mu'tezile'ye göre Allah, zatıyla mütekellimdir; Kelâm, Allah'ın sıfatı değil, fiilidir; zat-ı ilahî dışında hâdis bir varlıkta kaimdir. Mu'tezile'ye göre ilahî kelâm, yalnızca belli bir düzen üzere harfler ve seslerin ardı ardına hudûsundan ibarettir. Hâdis ve yaratılmış olduğu için Allah'ın zatıyla kaim değildir. Allah dışında bir varlıkta kaimdir. Allah'ın mütekellim oluşu da onun ses ve harfleri, Cebrail, peygamber ve Levh-i Mahfuz'da veya ağaç gibi başka bir şeyde var etmesinden ibarettir. Allah'ın Hz. Musa'ya seslenmesi ve peygamberlere vahyetmesi, kelâmı yaratmasıyla gerçekleşir.*” Bu anlamda Kur'an mahlûktur derler.⁷²

Eş'arî ve Mâtürîdîlerin bu konudaki görüşleri özetle şu şekildedir; Kur'an mahlûk değildir. Şayet Kur'an'ın mahlûk olduğu düşünülürse o zaman Kur'an'da geçen Allah'ın isimlerinin ve sıfatlarının da mahlûk olduğu düşünülmesi gerekir ki bu da mümkün değildir. Allah esma ve sıfatlarıyla bakidir. “*Şüphesiz, Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir karşılığa değişenler var ya, işte onların ahirette bir payı yoktur. Allah, kıyamet günü onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temizlemeyecektir. Onlar için elem dolu bir azap vardır.*”⁷³ Bu ve benzeri

⁶⁸ Tok, Fatih, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı*, (Doktora Tezi), İstanbul 2015, S. 103-104.

⁶⁹ Bkz. Tok, a.g.e., S. 103-110.

⁷⁰ Ebu Gudde, Abdu'l-Fettah, *Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri*, (Çev. Mücteba Uğur), Ankara Üniversitesi İFD., Cilt 20, Sayı 1, Ankara 1972, S. 308.

⁷¹ Ardoğan, Recep, *Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması*, Usul İslam Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2011, C XV, S. 130.

⁷² el-Bâcûrî, İbrâhîm B. Muhammed B. Ahmed, *Haşiyetü İmam el- Bâcûrî Alâ Cevheru't Tevhid (el-Musemma, Tühfetu'l Mürîd Alâ Cevheru't Tevhid)*, Daru's-Selam, Bsk. 7, Kahire 2014, S. 160.

⁷³ Al-i İmran, 3/77.; Bkz. A'raf, 7/143; Bakara, 2/253; Tevbe, 9/6; Lokman, 31/27; Nahl, 16/40; Kehf, 18/109.

ayetlerde Allah Teâlâ'nın mütakellim olduğu (konuştuğu) açıkça bildirilmiştir. Ancak Allah'ın konuşması mahlûkların konuşmasına benzemez. O harf ve seslerle konuşmaz. Aşkın olan Allah (cc)'in konuşma keyfiyetini idrak etmek bizim idrakimizin fevkindedir. Bu anlamda Kur'an bizatihi mahlûk değildir. Ancak bizim harf ve seslerden meydana gelen okuyuşumuz ve onu yazışımız mahlûktur.⁷⁴

Bu konu hakkında Xânî'nin doğrudan kullandığı bir ifadeye rastlamadık ancak genel görüşlerini ele alarak Xânî'nin bu konudaki görüşünü tespit etmemizin mümkün olabileceğini düşünüyoruz. Xânî 'Eqîdeya İmanê isimli eserinin 12. beytinde Kur'an'ın Allah katından Peygamber efendimize gönderilen ilahi kitap olduğunu ifade eder:

(Beyit: 12)

Ku Qur'an ji 'erşan digel wan hinar

Jibo wî hebîbê xwe y'e bextiyar

Ki Kur'an'ı arşlardan o meleklerle gönderdi

Gönderilen Kur'an o bahtiyar habîbi içindi

Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu ifade eden Xânî Allah'ın kelam sıfatının ise diğer sıfatlar gibi ezeli olduğunu yani sonradan yaratılmış olmadığını 23. ve 24. beyitlerde dile getirir:

(Beyit: 23)

Xweşî Şîn û Zanîn û Vîn û Kelam

Bihîstin digel Dîtinê bûn tamam

Dirilik, Güç, Bilmek, Dilemek ve Kelam

İşitmek ve Görmekle oldu tamam

(Beyit: 24)

Qedîm in wekî zati cumle sîfat

Ne 'eyne di zatî ne xeyrê zat

Allah'ın zâtı gibi bütün sıfatları da kadîmdir

Sıfatlar ne zâtından ayrı ne de zâtın kendisidir

⁷⁴ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usulî'd-Diyane*, (Nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensari), Mektebetu Daru'l-Beyan, Bsk. 4, Beyrut 1431/2010, S. 85-96; es-Sâbûnî, Nûreddin, *Mâtürîdiyye Akaidi*, (Çev. Bekir Topaloğlu), DİB Yay., Bsk. 8, Ankara 2005, S. 80-82.

2.1.7. İman-Amel İlişkisi

İman-amel ilişkisi konusunda itikadî mezhepler farklı kanaatlere sahip olmuşlardır. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre amel, imandan bir cüz değildir. Amel, imanın kendisi için değil kemali için şart olarak görülmüştür. Amelsiz, imanın tehlikeye düşebileceği ifade edilmiş ve imanın sâlih amellerle beslenmesinin gerektiği belirtilmiştir.⁷⁵ Ehl-i Sünnet âlimlerince, iman esaslarını kalpten benimsemiş fakat çeşitli sebeplerle Cenab-ı Allah'ın emirlerini yerine getirmeyen veya yasaklarına muhalefet eden kimse, işlediği günahı helal saymadığı müddetçe mümin sayılmış ve İslam dairesinin dışında görülmemiştir.⁷⁶ Hâricî ve Mu'tezile mezhepleri, ameli imandan cüz saymışlar ve ameli olmayan kimsenin mümin olmayacağını ileri sürmüşlerdir.⁷⁷ Ancak bu görüş isabetli değildir. Kur'an-ı Kerîm'de: “İman edenler ve salih amel işleyenler...”⁷⁸ diye başlayan ayetlerin yanı sıra Tahrim Suresi 8. ayette açıkça görüleceği üzere Cenab-ı Allah, “*Ey Müminler Allah'a nasuh tevbesi ile tevbe edin*” buyurarak günahkâr müminlere “iman edenler” diye hitap etmektedir. Bu, amelin imandan bir cüz olmadığını ifade eder. Kur'an'ı kerimde iman edenler ile sâlih amel işleyenler ayrı ayrı zikredilmektedir. Eğer iman ile amel aynı şey veya amel imanın bir cüz'ü olsaydı, iman ile amel ayrı ayrı zikredilmezdi.⁷⁹

Bu konu ile ilgili Xânî'nin eserlerini incelediğimizde 'Eqîdeya İmanê isimli eserindeki şu beyitle karşılaşmaktayız:

(Beyit: 32)

Muwafîq nebit qewl û niyet 'emel

Li bame dibîtin di îman xelel

Söz, niyet ve amel birbirine uygun olmazsa

Bize göre zarar oluşur imanda

⁷⁵ Karagöz, İsmail, *Kur'an'a Göre İnsana Verilen Görev ve Değer*, Çelik Yay. İstanbul 1996, S. 66.; Bkz. Faruk Furkan, *Kelime-î Tevhid'in Anlam ve Şartları*, Menahil Yay., Bsk. 7, Konya 2014, S. 97.

⁷⁶ el-Bâcûrî, *a.g.e.*, S. 94-95.

⁷⁷ Düzgün, Şaban Ali ve Komisyon, *a.g.e.*, S. 290.

⁷⁸ Bakara, 2/277; Yunus, 10/9; Hud, 11/23.

⁷⁹ Gölcük ve Toprak, *Kelam*, S.132.

Bu ifadelerinde Xânî, her ne kadar Mu'tezilî-Hâricî bir tutum sergilemiş gibi görünse de aslında ameli imanın bir cüz'ü olarak gördüğü anlaşılmamalıdır. Zaten böyle bir ifade de kullanmamıştır. Bu ifadelerinden hemen sonraki beyitlerde de bunu açıkça ifade etmektedir.

(Beyit: 33)

Murovê biîman di dojê muqîm

Bizane ku namînitin ey hekîm!

İmanlı olan kişi cehennemde ebedi

Bil ki, kalmaz; ey akıl sahibi

(Beyit: 34)

Musulman bi qetl û zînaê çûcar

Ne kâfir dibe ne muxelled di nar

Müslüman, Adam öldürmekle ve zina etmekle asla

Ne kâfir olur ne de ebedî kalır cehennemde

(Beyit: 35)

Ji me'siyetan lazim e tewbe zû

Guneş nîne tewbe nebîtin li dû

Günâhlar için gereklidir çabucak tövbe etmek

Hiçbir günâh kalmaz, tövbe edilince ardından

Bu beyitlerden Xânî'nin "İmanda zarar oluşur" ifadesinden, kâmil bir imanın gerçekleşemeyeceğini, amelin olmaması durumunda imanın kemalinin zarar göreceğini ve kâmil bir iman için salih amelin şart olduğunu kastederek Mu'tezilî-Hâricî düşünceyi reddeden bir kelami metodu benimsediği anlaşılmaktadır.

32. beyitte Xânî kalp ile tasdik ifadesi yerine niyet kavramını kullanmıştır. Bu ifadenin Xânî dışında hiçbir İslam âlimi tarafından kullanıldığına rastlamadık.

2.1.8. Taklidi İman Meselesi

Taklid Arapçada "kallede" fiilinin türevidir. Boyna kolye veya gerdanlık takmak, kılıç takmak, bir kimsenin omzuna kılıcın askısını yerleştirmek, boyna veya

omza bir şey asma, benzetme veya benimsemeye çalışma gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁰ Mukallid ise, başkasına delilsiz uyan, inanan. Akli veya nakli bir delil aramaksızın başkasının sözü ile fiili ile amel eden kimse demektir.⁸¹ Taklidi iman, doğruluğuna güvendiği, salahiyet sahibi bildiği, yalan söylemeyeceğine inandığı bir kimsenin bir hususta söylediğini kabul edip kanaat getirmesi şeklindedir.⁸² Yani salt olarak kendisine söyleneni ve bildirileni tasdik eden inanmadır. Buna taklidî iman ya da avamın imanı denir.⁸³

Ehl-i kible mukallidin imanının sıhhati konusunda ihtilaf etmiştir. Kimisi itikadi konularda taklidi doğru bulmaz ve mukallidin imanının geçersiz olduğunu düşünürken kimisi de böyle bir imanın geçerli olduğunu ancak delilleri bilmediğinden yani istidlali terk etmesinden ötürü günahkârdır demişlerdir.⁸⁴

el-Amidi, el-Gazali, el-Bağdadi gibi âlimlerin de aralarında bulunduğu ulemaya göre; Allah'ı, sıfatlarını, tevhidi, nübüvvetin delillerini ve bunlarla bağlantılı olan kaideleri, İslam'ın beş şartı, faizin haramlığı gibi muamelata, ibadeta, ukubata giren dinin zaruriyyetinde olan şer'i mükellefiyetleri bilmek gibi hususlar kesin olan delillerle vaz' edildiği için, bu hususlarda taklid hiçbir şekilde caiz değildir.⁸⁵

Ehl-i Sünnet kelamcılarından Nureddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184), mukallidin imanı konusunu şu şekilde özetler: “*Ehl-i kible mukallide ait imanın sıhhati konusunda ihtilaf etmişlerdir. İmam Ebu Hanife (ö. 150/767), İmam Malik (ö.179/795), İmam Evzai (ö.157/774) Süfyan-ı Sevri (ö.161/778) gibi bütün fukaha ve hadis âlimleri, mukallidin imanı sahihtir ama o, delile dayalı imanı terk ettiği için günahkârdır, demişlerdir. Mâtürîdî'nin talebesi Rüstüğfenî (ö.354/956) ve Şafii fakihî Halîmî (ö.403/1012) gibi bazı âlimler de imanın makbul olmasının şartı, mucizenin yardımıyla kişinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söylediği şeyin doğruluğunu bilmesidir, demişlerdir. Eş'arî'ye göre ise, bunu aklın yardımıyla bilmesi gerekir,*

⁸⁰ Kal'acı, Muhammed Revvas, *Mu'cem Luğat el-Fukaha*, (Çev. Ayhan Ak), Ocak Yay., İstanbul 2012, S. 92; Ahmet Özalp, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1994, S. 98; *İslami Bilgiler Ansiklopedisi*, Heyet, Hikmet Neş., İstanbul 1993, C. 3, S. 174.

⁸¹ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 199.

⁸² J. Schacht, “Taklid”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınevi, Bsk. 2, İstanbul 1979, C. 11, S. 681.

⁸³ Kelpetin Arpaguş, Hatice, *İman Bağlamında Kelâm'da Taklid ve Mukallid (Gazzâlî Örneği)*, Kelam Araştırmaları Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 1, 2005, S. 125-126.

⁸⁴ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 173-174.

⁸⁵ Özdemir, *a.g.m.*, S. 148.

onu dili ile ikrar etmesine ve karşı görüşte olan kimse ile tartışmaya girmesine gerek yoktur.⁸⁶ Bütün kelimelerin görüşü de aynıdır. Ancak Mu'tezile'ye göre kişi, her bir meseleyi aklın yardımıyla şüpheleri yok edebilecek şekilde bilemedikçe mümin sayılmaz. Doğru olan da bütün kelimelerin kabul ettiği görüştür. Zira iman mutlak tasdikten ibarettir. Nasıl ki bir kimseye haber verilir de o da bunu tasdik eder, onun için "habere inandı" denilmesi doğrudur; mukallide de inanılması gereken esaslar haber verilir. Eğer başlangıçta mukallid bunları tasdik ederse mümin olur. Yüce Allah'ın müminlere vadettiği mükâfatı hak kazanır. Ancak istidlali terk ettiği için sorumlu olur."⁸⁷

Taklidi imanın geçerli olamayacağını düşünen âlimlerin öne sürdüğü delillerden bir tanesi de Bakara Suresi 170. Ayettir:

"Onlara, "Allah'ın indirdiğine uyun!" denildiğinde, "Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!" derler. Peki, ama ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı?"

Bu ayet ile Allah Teâlâ, herhangi bir delil olmaksızın körü körüne yapılan taklidi ve bu netice oluşan taklidi imanı kabul etmeyeceğini bize haber vermiştir, diye düşünürler. Ancak ayetin, "Peki, ama ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı?" kısmı bize ataların doğru yol üzere olması durumunda onları taklid etmenin bir sakıncasının olmayacağını gösterir. Elmalılı Hamdi Yazır da bu ayetin tefsirinde şu değerlendirmeleri yapmaktadır: "Bir şeye tabi olma sebebi; eskilik, yenilik veya atalar yolu olup olmaması değil, Allah'ın emrine ve Hakk'ın deliline uygun olmasıdır. Allah'ın emrine uyan ve yaptığını bilen atalara uyulur. Aksine hakkın emrini tanımayan, ne yaptığını bilmeyenlere, atalar bile olsa, yine uyulmaz. Bu durum, eskilerde böyle olduğu gibi yenilerde de böyledir."⁸⁸

Taklidi iman konusunda Xânî de Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu gibi düşünür ve her ne kadar istidlal büyük bir önem arz etse de mukallidin imanının geçerli olduğunu söyler.

⁸⁶ Eş'arî'nin bu ifadesinden şunu anlıyoruz; kişinin imani meseleleri aklın yardımıyla bilmesi kalben tasdik etmesi yeterlidir. Karşı görüşte olan kimseler ile tartışmaya girebilmek için istidlale sahip olmak gerekir bu sebeple mukallidin tartışmaya girmesine gerek yoktur. Bu bağlamda Eş'arî'ye göre de mukallidin imanı geçerlidir.

⁸⁷ es-Sâbûnî, a.g.e., S. 173-174.

⁸⁸ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yay., İstanbul 2013, C. 1, S. 586.

(Beyit: 37)

Murovê nezan bit û nadan û sist

Dibîtin bi teqlîdê îman durust

Bilgisiz, cahil ve tembel olan bir insan

Makbul olur onun taklidle edeceği iman⁸⁹

2.1.9. Bilmemek Mazeret Sayılır Mı?

Allah'ı zat ve sıfatlarıyla tanımak ve bilmek, onun emir ve yasaklarından gafil olmak konusuna gelecek olursak, İslam topraklarında yaşayan bir kimse için bu gibi, zorunlu olarak bilinmesi gereken, konularda cehaleti mazeret olarak kabul görülmemiştir. Bu gibi bilgilere İmam Şafi (r.a.) *“hiç kimsenin bilmemezlik edemeyeceği genel ilim”* adını vermiştir. Bu konuda İmam Şafi *“Risaletü'l- Usul”* adlı eserinde özetle şunları söyler: *“Kur'an ve Sünnet'le belirlenen şer'i hükümler ve üzerinde icma bulunan konuları bir kimse bilmediğini söylerse gereğini yerine getirememezlik edemez. Çünkü bu konularda bilgisizlik meşru bir özür sayılamaz. Ancak hakkında Kur'an ve sünnette sarih bir nas bulunmayan ve üzerinde icma edilmemiş konuları avam tabakasının bilmemesi mazur görülebilir. Bu gibi farzların furu'u ile ilgili konuları fıkhi araştırmalara zamanını tahsis eden ulemanın bilmesi zorunludur. Ulemanın bu gibi ilimleri ihmal etmesi mazur görülemez.”*⁹⁰ Bu konu ile ilgili Xânî de *‘Eqîdeya Îmanê* isimli eserinde her Müslüman'ın dinini belli bir oranda bilmesi gerektiğini vurgulamıştır. İman ehli bir Müslüman'ın cehaletinin rabbinden gafil kalmasına mazeret olamayacağını şu dizelerde dile getirmektedir:

(Beyit: 36)

Ne me'zûre cahil ku aqil bitin

Ji Xaliq bi cehla xwu ğafil bitin

Cahil (bilgisiz) olan bir kişi için şayet akli varsa, mazeret olmaz,

Cehaleti sebebiyle Yaratıcı'yı tanımaması.

⁸⁹ Xânî, *‘Eqîdeya îmanê*, Beyit: 37.

⁹⁰ Said Havva, *El Esas Fi's Sünne Hadislerle İslam Akaidi*, (Çev. M. Ahmet Varol, Orhan Aktepe, Abdurrahim A. Ural, H. Ahmet Özdemir), Hikmet Neş., Bsk. 1, İstanbul 2002, C. 1, S. 132.

2.1.10. Büyük Günah İşleyeninin Durumu

Özellikle Hz. Osman (ra)'nın şehit edilmesi ile başlayan ve daha sonraları vuku bulan Cemel ve Sıffin savaşları, bu savaşlarda hayatlarını kaybeden Müslümanların durumu büyük günah meselesini şiddetli bir şekilde tartışmaya açmıştır. Bu konuda en belirgin tartışma Hâricîler tarafından başlatılmış sonrasında Hasan Basri'nin ders halkasında sorulan bir soruya Vasıl b. Ata'nın müdahil olması üzerine Mu'tezile'nin temelleri atılmış ve itikadi bir mezhep olarak teşekkül etmeye başlamıştır.⁹¹ Bu anlamda denilebilir ki büyük günah meselesi Hâricîye, Mu'tezile, Mürciye gibi itikadi mezheplerin oluşumunda temel mesele olmuştur.

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra halife olan Hz. Ali'nin iktidar dönemi, yoğun siyasi çekişmelerle geçti. Hz. Ali'nin hilafeti ile beraber İslâm toplumu kabaca üç parçaya ayrılmıştı. İslâm toplumunun büyük bir kısım Hz. Ali'ye bey'at ederken, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden huzursuz olan bir kısmı olacakları görmek için tepkisiz, diğer bir kısmı ise yeni halifeye tavır koyma yolunu tercih etti. Hz. Osman şehit edildiğinde Hz. Aişe Mekke'de idi. Mekke'den Medine'ye giderken yolda Hz. Osman'ın şehadet haberini aldı. Bunun üzerine Mekke'ye tekrar geri döndü. Hz. Ali halife olarak seçilince Hz. Osman'ın katillerini tespit etmek konusunda gayret ve faaliyetlerinin yetersiz görülmesi ve katillerin Hz. Ali'nin askerleri arasında yer alıyor düşüncesi Hz. Aişe'yi Hz. Ali'ye karşı ayaklandırmaya sebep oldu. Medine'deyken Hz. Ali'ye biat eden Talha ve Zübeyr (R.anhuma) Mekke'ye gittiklerinde Hz. Aişe'nin yanında yer aldılar ve Hz. Ali'ye yaptıkları biatın psikolojik baskı neticesinde olduğu ve hükümsüz olduğunu ifade ettiler. Öte yandan Hz. Ali, halife olduktan sonra Hz. Osman dönemi valilerinin tümünü görevden almak gibi radikal kararlar aldı. Şam'da valilik yapan Muâviye'nin yerine gönderilen Sehl b. Huneyf görev yerine ulaşamadı. Muaviye, Hz. Ali'ye bey'at etmedi. Hz. Ali'nin katilleri cezalandırma hususunda başarısız kaldığını düşünen Muaviye veli, yani ölünün intikamıyla vazifeli en yakın akraba, olduğu iddiasında bulundu.⁹²

⁹¹ Geniş bilgi için bkz. İbn Kesir, *el Bidaye ve'n – Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yay., İstanbul 1994, C. 7, S. 301.; Cemel vakası için aynı cilt S. 371.; Sıffin savaşı için aynı cilt S. 409.

⁹² Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fırlı), Sarkaç Yay., Bsk. 4, Ankara 2010, S. 15.

Muhaliplerin önemli bir kısmı Hz. Âişe'nin liderliği etrafında Mekke'de toplandı. Mekke grubu ile Hz. Ali arasında Basra yakınlarında meydana gelen Cemel savaşında muhalifler kesin bir yenilgiye uğradılar. Muhalefet liderlerinden Talha ve Zübeyir (r.anhuma) hayatlarını kaybettiler. Ardından Sıffin'de Hz. Ali'nin ordusuyla Hz. Muaviye'nin ordusu karşı karşıya geldi. Hz. Muaviye tarafının Hz. Ali tarafını Allah'ın kitabının hakemliğine davet etmesiyle hakem olayı vuku buldu. İslam toplumunun birlik ve beraberliği adına bir çözüm olarak ileri sürülen hakem meselesi sonrasında içinden çıkılmaz, karmaşık bir hal alacaktı. Hz. Ali hakem fikrini kabul etmek zorunda bırakıldı. Bunun üzerine Allah'ın hükmünün Hz. Muaviye ile savaşmak yönünde olduğu düşüncesinde olan ve Hâricîler olarak isimlendirilecek olan grup Hz. Ali'den ayrıldı. Hz. Ali ile Hâricîler arasında Nehrevân'da meydana gelen savaşta Hâricîler kesin bir yenilgiye uğratıldı ve büyük bir kısmı öldürüldü. Geriye kalanlar etkisiz hale getirildi. Bu savaş, onların Hz. Ali'ye duydukları kını artırdı. Nihayet Hz. Ali, Abdurrahman b. Mülcem isimli bir Hâricî tarafından şehit edildi.⁹³

Bütün bu siyasi mücadeleler, tartışmaların dini alana taşınmasına da sebep oldu. Özellikle büyük günah işleyenlerin durumu etrafında bazı önemli görüşler ortaya çıktı. Hâricîler Hz. Ali'nin, hakem teklifini kabul etmesi üzerine “*Hüküm ancak Allah'ındır.*” diye bağırarak Hz. Ali'nin hakemlik teklifini kabul etmesinin Allah'ın hükmüne aykırı olduğunu ileri sürdüler. Ve bu görüşlerini şu ayete dayandırdılar:

*“Eğer müminlerden iki gurup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.”*⁹⁴

Hâricîlere göre bu durumda saldıran taraf Muaviye'dir. Çünkü o isyan çıkarmıştır. Dolayısıyla o Allah'ın emrine dönene kadar onunla savaşılması gerekirdi. Allah'ın hükmü bu şekildeyken Allah'ın emri olan savaşı bırakıp hakemlerin hükmüne sarılmak bu ayeti, yani Allah'ın hükmünü yok saymaktır. Bu gerekçeyle Hâricîler Hz. Ali'yi ve tahkimi kabul eden diğer bütün sahabeleri Allah'ın

⁹³ Detaylı Bilgi İçin Bkz. Adnan Demircan, *Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset*, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2013, Cilt 1, Sayı 2, S. 48.

⁹⁴ Hucurât, 49/9.

hükümünü yok saymakla ve dolayısıyla küfür ile itham ettiler. Zira onlara göre Allah'ın hükümünü yerine getirmemek büyük günahıdır. Büyük günah işleyen kişi, Allah'ın yasak kıldığı bir şeyi kendisi için yasaklanmış olarak görmeyen kişidir.⁹⁵

Hâricîler Cemel vakasında Hz. Ali'ye karşı harp edenlerin kâfir olduklarını, Ali'nin onlarla savaşmakta haklı bulunduğunu, fakat Sıffin meselesinde başlangıçta haklı olmasına rağmen tahkim meselesini kabul ederek, savaşmaktan vazgeçip Allah'ın hükümünü yerine getirmemekle onun da kâfir olduğunu iddia ediyorlardı. Ehli Sünnet ise, her iki vakıda savaşan iki tarafın da Müslüman olduğuna, Ali'ye karşı savaşanlar arasında her ne kadar asi veya hatalı insanlar bulunmuş olsa da, bunların hatalarının veya isyanlarının küfre ve fiska müncer olmayacağına inanıyorlardı.⁹⁶ Mürcie'ye ise, dinin esası ve temeli imandır, amel değildir; günahla imana bir zarar gelmeyeceği gibi, yapılan taatın da inanmayana bir faydası yoktur, diyordu. O halde büyük günah işleyen mü'mindir. Onlar bu hükmü vermekle beraber, günah işleyen kimsenin hak ettiği cezayı açıklamaktan uzak durdular. Bunu öldükten sonra Allah'ın onun hakkında vereceği hükme bırakmayı daha uygun buluyorlardı.⁹⁷

Bununla birlikte Mu'tezile de Hasan el- Basri'nin talebesi Vâsıl b. Atâ'nın ortaya yeni bir görüş atmasıyla teşekkül etti. Genel olarak Vâsıl'ın bu husustaki görüşleri şu şekildeydi: "Amel imanın bir cüz'üdür; mü'minler, kâfirler ve münafıklar hakkında Kur'an-ı Kerim ve hadislerde bahsedilmiş olan hükümler, büyük günah işleyen kimse hakkında uygulanamaz. Çünkü bu gibi insanlar zikredilmiş bu hükümlerin kapsamına girmemektedir. O halde bunların durumuna uyan başka bir hüküm vermek lazımdır ki, bu da kebireyi işleyen ne mü'min, ne de kâfir olmayacağı, ancak onun iman makamı ile küfür makamı arasında üçüncü bir makamda bulunacağı şeklindedir."⁹⁸ İşte böylece Vâsıl'ın şahsında Mu'tezile'nin meşhur "el-Menzileh Beyne'l-Menzileteyn" nazariyesi ortaya çıkmış oldu. Vâsıl'a göre iman ile küfür arasında bulunan günahkâr, tövbe ederse tekrar iman makamına geçer; tövbe etmeden ölürse, küfür makamına geçmiş olur. Vâsıl böyle bir insana "fâsık" demekte ve tövbe etmeden ölürse, fâsıklığından dolayı Cehenneme gireceğini

⁹⁵ Watt, *a.g.e.*, S. 19.

⁹⁶ el- Bağdadî, *a.g.e.*, S. 83.

⁹⁷ Işık, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri*, (Doktora Tezi) A. Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1967, S. 33.

⁹⁸ Gölcük ve Toprak, *a.g.e.*, S. 136.

ve orada ebedi olarak kalacağını söylemektedir.⁹⁹ Görüldüğü gibi, Vâsıl bir taraftan büyük günah işleyen ne mü'mindir, ne de kâfir derken, diğer taraftan Hâricîler'in görüşüne uyarak bu kimsenin ebedi olarak Cehennemde kalacağını söylemekle kendi kendisi ile çelişmiş olmaktadır.

Ehl-i Sünnet ulemasının görüşlerini toparlamak adına Ebu Hanife'nin de konuya bakışını aktardıktan sonra Xânî'nin konu ile ilgili görüşlerine yer vermek istiyoruz. Ebu Hanife'ye göre de bir Müslüman, helal görmemesi şartıyla, büyük günah işlediğinden dolayı dinden çıkmaz. Bu kimse kâfir olmaz, gerçek manada mü'min denilir. Bu durumdaki bir mü'min günahkâr olmuş olur.¹⁰⁰ Ebu Hanife Ehl-i Sünnet dışındaki bir takım fırkalara cevaben şu ifadeleri kullanmıştır; *“Biz günah mü'mine zarar vermez demiyoruz aynı şekilde günah işleyen kimse cehenneme girmez de demiyoruz. Dünyadan mü'min olarak ayrılan kişi fâsık da olsa cehennemde ebedi kalacaktır da, demeyiz.”*¹⁰¹

Ehl-i Sünnet uleması büyük günah meselesinde görüş birliği içerisinde olmuştur. Allah Teâlâ *“Ey Mü'minler, hep birlikte Allah'a tövbe edin”*¹⁰² diye vahyetmiştir. Bu ayetten mü'minlerden tövbe etmelerinin istenmesi onların günah işlediği ve buna rağmen mü'min olarak kaldıkları açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca Ehl-i Sünnet'in delil olarak ileri sürdüğü ayetlerden biri de şudur:

*“Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah (ile) iftira etmiş olur.”*¹⁰³

Bu ayetten Ehli Sünnetin görüşlerinde isabet ettiği açıkça anlaşıyor. Zira Allah şirk dışındaki günahları dilediği kimse için bağışlayacağını bildiriyor.

Xânî'nin de eserlerini incelediğimizde onun da diğer Ehl-i Sünnet uleması ile aynı görüşte olduğunu görmekteyiz. Xânî 'Eqîdeya İmanê isimli eserinde şu ifadelere yer vermiştir:

⁹⁹ Işık, a.g.e., S. 33.

¹⁰⁰ Altıntaş, Ramazan, *Ebû Hanîfe'nin Kelam Metodu ve “el- Fıkhu'l-Ekber” Adlı Eserine Yöneltilen Bazı İtirazlar*, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt 15, Sayı 1-2, 2002, S. 193.

¹⁰¹ Ebû Hanîfe, a.g.e., S. 55.

¹⁰² Nur, 24/31.

¹⁰³ Nisa, 4/48.

(Beyit: 33)

Murovê biîman di dojê muqîm

Bizane ku namînitin ey hekîm!

İmanlı olan hiçbir insan, Cehennemde kalıcı olarak,
Bil ki kalmaz, ey akıllı

Bu beyitte, büyük veya küçük günah işleyen hiç kimsenin ebediyen cehennemde kalmayacağını ifade eden Xânî, bir sonra ki beyitte ise, tartışmaların daha çok yoğunlaşmış olduğu büyük günahlardan örnek vermiş ve aynı zamanda birinci beyitte ifade ettiği görüşünü şu ikinci beyitle de kuvvetlendirmeye çalışmıştır:

(Beyit: 34)

Musulman bi qetl û zînaê çûcar

Ne kâfir dibe ne muxelled di nar

Müslüman adam öldürmekle ve zina etmekle asla,
Ne kâfir olur ne de cehennemde ebedî kalır.

Xânî bu beyitte, büyük günahlara örnek vermiş ve amelin imanın bir parçası olmadığını, bu sebeple de büyük günah işleyen bir kimsenin cehennemde ebediyen kalmayacağını ifade etmiştir. Zina, adam öldürmek gibi büyük günahlar kişiyi azaba müstahak kılar. Allah dilerse adaleti gereği ona azap eder, dilerse lütfedip onu affeder. Ancak ebediyen ona azap etmez.

2.1.11. Kader ve İnsanın Özgürlüğü Problemi

2.1.11.1. Cebriyye'de İnsan Fiilleri

Cebriyye'ye göre kulun hiçbir fiili yoktur. Onun hareketleri tıpkı cansız varlıkların hareketleri gibi kudret, kast ve irade dışıdır.¹⁰⁴ Yani kişinin iradesi söz konusu değildir, tamamen ilahi iradenin takdir ettiğini yaşar. Yani rüzgârın önündeki

¹⁰⁴ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1981, S. 285.

ot gibidir; rüzgâr ne tarafa eserse o, o tarafa doğru bükülür. Cebriyye'nin görüşlerine delil olarak gösterdiği ayetlerden bir tanesi En'am Suresi 35. ayettir:

*"...Allah dileyseydi, elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirdi, o halde sakın cahillerden olma!"*¹⁰⁵

2.1.11.2. Kaderiyye'de İnsan Fiilleri

Kaderiyye mezhebine göre Allah'ın insan fiilleri üzerine hiçbir tasarrufu söz konusu değildir. İnsan fiillerinde tamamen özgürdür, dilediğini yapar. Hatta Rabbinin murat etmediği şeye bile güç yetirebilir.¹⁰⁶ Kaderiyye'nin görüşlerine delil olarak sunduğu ayetlerden biri şudur:

*"Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez."*¹⁰⁷

2.1.11.3. Mu'tezile'de İnsan Fiilleri

Mu'tezile'ye göre Allah, insana daha doğuştan belli bir zaman ve mekân sınırı içinde kendi iradeli fiillerini yaratma imkânı vermiştir.¹⁰⁸ Mu'tezile âlimleri bu fikre götüren hususlardan biri onların Allah'ı tenzih etme anlayışıdır. Mu'tezile'ye göre insan fiillerini Allah'ın yaratmış olması insanın yaptığı kötü/şer fiilleri de Allah'ın yarattığı anlamına gelir ki Allah kötülüğü yaratmaktan münezzehtir.¹⁰⁹

2.1.11.4. Eş'ariyye'de İnsan Fiilleri

Eş'arîler de kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olmadığını düşünür. Ancak Onlara göre, kul fiillerinde ne tamamen hürdür ne de ne de iradesizdir. Kulun fiillerinin bir kısmının kesbîdir. Yani kulun kendi iradesiyle gerçekleşmesini sağladığı fiillerdir. Bu gibi fiillerde Allah'ın kulda yaratmış olduğu bir iradeyle kul

¹⁰⁵ Ayrıca Bkz. Bakara, 2/7; Nisa, 4/155.

¹⁰⁶ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, S. 286.

¹⁰⁷ Secde, 32/17. Ayrıca Bkz.; İnsan, 76/3; Zümer, 39/7.

¹⁰⁸ et-Teğlebî, İmam Allame Ebu Hasan Ali Bin Muhammed Bin Salim, *Gayetü'l-Meram Fi İlmi'l-Kelam*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Bsk. 1, Beyrut 2004, S. 181.

¹⁰⁹ Düzgün ve Komisyon, *a.g.e.*, S. 405-406.

diler Allah da o fiili yaratır. Bazı fiiller de istek dışı bir şekilde kulda meydana gelir bu durumda kulun herhangi bir iradesi de söz konusu değildir. Mesela istek dışı titreme gibi... Bu anlamda, istekli hareketler (kesbî) insanın kendisinde yaratılmış olan kudreti sonucunda meydana gelmesinden dolayı insanın kendi isteğine bağlıdır. Yaratılmış kudretin de yaratmada bir etkisi yoktur. Allah, yarattığı kudretin beraberinde kul isteyip yöneldiği zaman Sünnetullah gereği o fiili gerçekleştirir. İşte bu, kulun fiilinin kesbi olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁰

Şehristânî kesb meselesi üzerinde önemle durmaktadır. Kesb ile halk kavramlarının tarifini birlikte şöyle yapmaktadır:“ Kesb, müktesibin gücünün yettiği fiili tek başına yapamaması; halk ise, Hâlık'ın gücünün yettiği fiili yalnız başına yapabilmesidir.¹¹¹

2.1.11.5. *Mâtürîdiyye'de İnsan Fiilleri*

Mâtürîdîler, kulların fiillerinin oluşmasında hem Allah'ın hem de insanın eş zamanlı etkinliğini kabul etme yoluna gitmişlerdir. Onlar, fiile iki kudretin tesir ettiğini, bunlardan yaratmayı meydana getiren kudretin Allah'a ait; fiilin meydana gelmesini sağlayan imkân ve şartların bulunması sonucu oluşan güç yetirmenin (istitaat) insana ait olduğu sonucuna varmışlardır. Böylelikle yoktan meydana gelen fiilin yaratılması Allah'ın tekvin sıfatı ile gerçekleşirken fiilin meydana gelmesini gerektiren irade insana ait bulunmaktadır.¹¹² Bu şekilde kişi yaptıklarının mükâfatını veya cezasını hak eder duruma gelir. İnsana verilen irade hürriyeti sayesinde ilahî bir dengenin varlığından söz edebiliriz. Eğer kişinin irade hürriyeti olmasaydı verilen cezalar Allah'ın adaletine uygun düşmezdi. Veya tam tersi irade tamamen kişinin elinde olsaydı haksız bir gurur içersinde olabilirdi. Bu şekilde Allah ipleri tamamen kulunun eline vermemiş, seçme hakkı tanımıştır.¹¹³

¹¹⁰ Çurak, *a.g.e.*, S. 253-254.

¹¹¹ Şehristânî, Muhammed B. Abdilkerîm, *Nihâyetü'l-İkdâm Fî İlmi'l-Kelâm*, (Tah. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Bsk. 1, Beyrut 2004, S. 49.

¹¹² Düzgün ve Komisyon, *a.g.e.*, S. 409.

¹¹³ Karaman Bayrak, *a.g.e.*, S. 83.

2.1.11.6. Ahmedê Xânî'nin 'Eqîdeya İmanê İsimli Eserinde İnsan Fiilleri

Allah'ın yegâne yaratıcı olduğu hususunda hassas davranan sünnî kesim, insan fiillerinin de Allah'ın yaratması ile meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir. İnsanın yetki ve sorumluluğunun fiilin meydana gelmesinde değil, iradesini kullanmasında olduğunu vurgulamakta; dolayısıyla yaratmayı, gerçek sahibi olan Allah'a bırakmanın sahîh bir inanç olduğunu kabul etmektedirler. Ahmedê Xânî'nin de bu konuda Ehl-i Sünnet çizgisinden ayrılmadığını görüyoruz. Xânî'nin eserlerini incelediğimizde 'Eqîdeya İmanê'de şu dizelere rastlamaktayız:

(Beyit: 31)

Bizan bende muxtarê fê'la xwe ye

Ne xaliq ne mecbûrê fê'la xwe ye

Bil ki kul yaptığını kendi hür iradesiyle yapar

Yaptığının ne yaratıcısıdır ne de onu zorla yapar

Anlaşıldığı üzere Xânî, Ehl-i Sünnet ulemasının kendi arasında yaşadığı ufak tefek ihtilaflardan ziyade onların birlikte savunduğu/birleştiği temel meseleleri ifade etmekle yetinmiştir. Ehl-i Sünnet'in ittifakla dile getirdiği ve Xânî'nin de bir beyitle özetlediği hususlar şunlardır;

- *Kul yaptığı şeyleri kendi iradesiyle yapar, ilâhî bir zorlama yoktur.* Burada Cebriye'ye cevap verildiği görülmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Cebriye, insanın yaptıkları hakkında hiçbir iradesinin söz konusu olmadığını ileri sürmüştür. Ancak Ehl-i Sünnet bu görüşü reddetmekte ve yaptıklarından sorumlu olan kulların yaptıkları ile ilgili iradelerinin olmamasının Allah'ın adaletine ters düştüğünü ifade etmektedirler.
- *Kul kendi fiillerinin yaratıcısı değildir.* Xânî'nin ve dolayısıyla görüşlerini dile getirdiği Ehl-i Sünnet'in burada da Mu'tezile'ye cevap verdiğini görmekteyiz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Mu'tezile'ye göre kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Zira biz Allah'ın kulların fiillerini yarattığını kabul edersek bu durumda kulların tercih ettiği kötü/şer fiilleri de Allah yarattı dememiz lazım. Oysa Allah kötü bir şeyi yaratmaktan münezzehtir. Bu

durumda şunu kabul etmemiz gerekiyor ki, kul Allah'ın kendisinde yarattığı kudretle kendi fiillerini kendisi yaratmaktadır. Ehl-i Sünnet ise yegâne yaratıcının Allah olduğunu ve Allah dışında hiç kimsenin yoktan var edebilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedirler. Allah'ın kötülüğü yaratmış olması kötülüğü istemesi anlamına gelmez. Allah kullarını imtihan etmek üzere onlara tercih etme/irade vermiştir. Bu bağlamda iyiliği tercih eden kimseler için iyiliği yaratmakta, kötülüğü tercih eden kimse için de kötülüğü yaratmaktadır. Çünkü tek yaratıcı O'dur. Bu konuda da Ehl-i Sünnet'in görüşü daha isabetli görünmektedir. Zira Allah'ı kötülüğü yaratmaktan tenzih etmek, kötülüğün yaratılmasına müsaade etmekten de tenzih etmeyi gerektirir.

'Eqîdeya İmanê'de bu konu bu şekilde açıkça ifade edilmiş olmasına rağmen İzzettin Mustafa Resul, Kadri Yıldırım'ın "Bir Şair, Düşünür ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn" adıyla Türkçeye çevirdiği kitabında şu ifadeleri kullanır: "*Hür irade noktasında kendine özgü bir duruş sergileyen ve birçok yerde cebir anlayışına inandığı görülen Xânî...*"¹¹⁴. Bahsi edilen Mem û Zîn'deki ilgili beyitleri incelediğimizde aslında Xânî'nin Cebrî görüşte olmadığını, Allah'ın hükümlerine işaret eden bazı ayetlere dayanan bir takım ifadeler kullandığını tespit ettik. Ayrıca Mustafa Resul, Xânî'nin 'Eqîdeya İmanê'de Sünnî, Mem û Zîn'de Cebrî görüşü benimsemesini Xânî'nin kendine özgü duruşu olarak yorumlamıştır. Xânî'nin hem Cebrî hem Sünnî görüşü bir arada benimsediği şayet isabetli bir çıkarım olsaydı bu durumda özgünlük değil tutarsızlık tabirinin kullanılması gerekirdi. Mustafa Resul'ü Xânî hakkında bu şekilde düşünmeye sevk eden Mem û Zîn'deki söz konusu beyitlerden bazıları şunlardır:

*Gönlün amacı ve muradı sensin, sen padişahsın
Ama aynı zamanda dilediğini yoldan çıkaransın.*

*Herhangi birini doğru yola iletmek istersen
Kendisini yüceltip ona yardım edersin sen*¹¹⁵

¹¹⁴ Resul, İzzeddin Mustafa, *Bir Şair, Düşünür ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xânî ve Mem û Zîn*, (Çev. Kadri Yıldırım), Avesta Yay., İstanbul 2007, S. 275.

¹¹⁵ Xânî, *Mem û Zîn*, Bölüm: 2, Beyit: 78,80.

Ancak Xânî bu beyitleri İbrahim Suresi 4. ayetin ve bu bağlamdaki diğer ayetlerin ışığında dile getirmiştir. Bu beyitlerden Xânî'nin cebrî bir görüşe sahip olduğunu çıkarmak yerine Xânî'nin, Allah'ın hükümranlılığı anlamında, yerde ve gökte hiçbir şeyin Allah'ın izni dışında gerçekleşmediğini kastettiğini anlamak daha isabetli olur. Çünkü Xânî Cebrî görüşte olmadığını, insanın hür iradesinin olduğunu, fiillerde cebrin söz konusu olmadığını çok açık bir şekilde ifade etmiştir.

Bahsettiğimiz İbrahim Suresi 4. ayette mealen Allah şöyle der: “*Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın. Allah, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*” Bu ayette anlaşılan şudur: “Allah Teâlâ ayetlerini gönderdikten sonra tercihini ısrarla inkâr yönünde kullananları zorla doğru yola iletmez. Bilakis onları kendi irade ve tercihleriyle baş başa bırakır; inkârcılık ruhlarına işledikten sonra artık iman etmezler. Gerçeği araştırıp tercihini o yönde kullanmaya çalışanlara da Allah yardım ederek onları doğru yola iletir. İşte “Allah'ın dilediğini saptırması, dilediğini doğru yola iletmesi”nden maksat budur.¹¹⁶

Xânî'nin Mem û Zîn isimli eserinde ki şu ifadeleri de konu ile ilgili görüşlerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

<i>Ya Reb tu dizanî Xânî'yê jar</i>	Allah'ım biliyorsun ki, zavallı Xânî de
<i>Teşbîhê bi xameya giriftâr</i>	Kalem gibi tutsaktır.
<i>Qelbê wî di dest te dâye el-Heq</i>	Doğrusu onun kalbi senin elindedir
<i>Destê wî destê xwe nîne mutleq</i>	Onun eli mutlak olarak kendi elinde değildir.
<i>Gawa ku li wî te ser qelem kir</i>	Onu kaleme mevzu kıldığın vakit
<i>Herçî te îrade kir reqem kir</i>	Sen ne irade ettiysen o onu yazdı
<i>Âmîr tuyî ew bi emrî me'mûr</i>	Emreden sensin o emrine memur
<i>Me'mûr dibin hemîşe me'zûr</i>	Memurlar her zaman mazur olurlar

¹¹⁶ Karaman, Hayrettin ve Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara 2007, C. 3, S. 303.

Ger dayîye wi te ixtîyarek
*Ew jî wî sîpare te bi carek*¹¹⁷

Ne kadar da ona bir irade-i cüziyye verdiysen de
 O, onu da tamamen sana bıraktı

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Xânî cüzi iradenin varlığını dile getirerek cebrî nazariyeyi reddetmektedir. Ancak O, kişinin davranışları üzerinde ilahi iradenin tasarrufunun olduğunu da vurgulamaktadır. Xânî'ye göre kul, hür iradesi ile kötülükte ısrar ederse Allah yardımını ondan esirger, onun hayra yönelmesi mümkün olmaz. Gerçeği araştırıp tercihini doğru yönde kullanmaya çalışanlara da Allah yardım ederek onları doğru yola iletir.

2.1.12. Hüsün-Kubuh

Cürcânî'ye göre hasen (iyi); dünyada övgüye, ahirette sevaba ilişkin olan şey; kabih (kötü) ise, dünyada kötülenmeyi, ahirette azabı gerektiren şey olarak tarif edilir.¹¹⁸ Ehl-i Sünnet iyi veya kötü her şeyin Allah tarafından takdir edildiği ve yaratıldığı ekseninde birleşmektedirler. Amentüde ifadesini bulan hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanma düşüncesi, Ehl-i Sünnet'te hakîm görüş olarak görünmektedir.¹¹⁹

Eş'arîyye'ye göre; İyiliği, kötülüğü, isyanı, küfrü yaratan Allah'tır. Yaratan Allah olduğuna göre buları irade eden(isteyen) de Allah'tır. Ancak isyanı, küfrü ve diğer kötülükleri emretmez ve onlardan razı olmaz. Çünkü onlara göre, Allah'ın istemediği bir şeyin varlık sahasına çıkması mümkün değildir. Eş'arîyye'ye göre iyilik ve kötülük, akılla değil ancak nakille bilinir. Yani iyi şer'an iyi olduğu için iyidir, kötü de şer'an kötü olduğu için kötüdür.¹²⁰ Daha işin en başında Eş'arîler bir takım sorulara kapıyı kapatmışlardır. Çünkü "Neden kötü?" "Neden iyi?" gibi soruların Eş'arîler tarafından cevabı; "Allah iyi dediği için iyidir veya kötü dediği

¹¹⁷ Xânî, *Mem û Zîn*, Bölüm: 60, Beyit: 2645, 2646, 2647, 2648, 2649.

¹¹⁸ Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rîfât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, (Çev. Arif Erkan), Bahar Yay., Bsk. 1, İstanbul 1997, S. 78.

¹¹⁹ Kaya, Ricail, *Kelâm Açısından Rızık ve Açlık Sorunu* (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2015, S. 64.

¹²⁰ Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Maali Abdulmelik, *Kitabü 'l-İrşad İla Kavaidi 'l-Edille Fî Usûli 'l-İtikad*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1. Bsk. Beyrut 1985, S. 228.

için kötüdür” olacaktır. Eş’arîler, Allah’ın fiillerinin asla sorgulanamayacağını peşinen kabul etmektedirler.¹²¹

Ehl-i Sünnet ekollerinden Mâtürîdiyye ise, hayır ve şerrin, iyilik ve kötülüğün yaratma yönü ile Allah’a ait olduğunu kabul etmektedir. Çünkü onlara göre de yegâne yaratıcı Allah’tır. Fakat fiillerin kazanma cihetiyle kula ait olduğunu kabul etmektedirler. Ancak bu, Eş’arî’deki kesb meslesi gibi değildir. Eş’arîde fiilin kula nisbeti mecazi iken, Mâtürîdiyye’de fiil hakiki manada kula nisbet edilmektedir. Yani Mâtürîdiyye’ye göre kulda başlı başına bir seçme kabiliyeti vardır ve kul bu ihtiyari seçmeden dolayı sorumlu tutulmaktadır. Bu anlamda fiil hakiki manada kula aittir.¹²²

Abdülkahir el-Bağdadi’nin (ö.1037) kullanmış olduğu şu ifadeler Ehl-i Sünnet’in temel görüşünü özetler mahiyettedir: “*Her türlü noksanlıktan münezze olan Allah, hayır ve şerri ile cisimler ve arazların yaratıcısıdır. O, kulların kazandıkları şeylerin de yaratıcısıdır ve O’ndan başka yaratıcı yoktur.*”¹²³

Mu’tezile’ye göre ise, insanın sorumluluğunun akli bir temele oturtulabilmesi için, insanın kendi iradesi ile ortaya koymuş olduğu fiillerinin, iyi ya da kötü, hayır ya da şer, hepsinin insanın kendisi tarafından yaratılmış olması gerekmektedir.¹²⁴ Binaen aleyh fiillerin Allah’ın iradesi ile hiçbir ilişkisinin olmadığını ileri sürmektedir. Mu’tezile, kulun fiillerine ilişkin olan iradenin dileme anlamında değil, emir anlamında olan irade olduğunu iddia etmektedir. Bu sebeple, insanın meydana getirdiği kötülüklerin ne ilâhi iradeyle ne de ilâhi kudretle hiçbir ilintisi bulunmamaktadır. Çünkü Mu’tezile’ye göre Allah, ancak güzel ve iyi olanı diler. İyiliğin istenmesi iyi olduğu gibi kötülüğün istenmesi de kötüdür. Allah ise kötü ve şer olan şeyi istemekten münezzehtir. Allah kötü olanı istediği halde kulların cezalandırması da zulüm olur. Allah zulmetmekten de münezzehtir.¹²⁵ “Emredeni, amir yapan şey, emredilen şeyi iradedir. Onun için, istemesi caiz olmayan şeyin emredilmesi doğru olmaz. O’na layık olan ancak güzeli istemesidir.”¹²⁶

¹²¹ Yıldız, Mustafa, *Gazali’de Kesb Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2007, S. 42-46.

¹²² es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 137.

¹²³ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, S. 260.

¹²⁴ et-Teğlebî, *a.g.e.*, S. 181.

¹²⁵ el-Bâcûrî, *a.g.e.*, S. 185.

¹²⁶ Kâdî Abdulcebbar, Ahmed B. Halil, *Mu’tezile’de Hukuk Felsefesi*, (Çev. Yüksel Macit), İnsan Yay., İstanbul 2003, S. 96-97.

Ahmedê Xânî'nin ise bu konuda çok detaya girmeden Mu'tezile'nin ve Cebriye'nin düştüğü hataya 'Eqîdeya Îmanê'deki şu beyitler ile değinmiştir:

(Beyit: 30-31)

Îrade dîkî Ew bi xeyr û şeran

Rîda nîne emma bi fê'la şeran

İyiliği ve kötülüğü irade eder

Fakat kötülüklerin yapılmasına rızası yoktur

Bîzan bende muxtarê fê'la xwe ye

Ne xaliq ne mecbûrê fê'la xwe ye

Bil ki kul kendi fiilinde iradesi sahibidir

Yaptığının ne yaratıcısıdır ne de onu zorla yapar

Anlaşıldığı üzere Xânî, bu hususta da Ehl-i Sünnet'e bağlılığını korumuş ve Mu'tezile'ye cevap niteliğinde ifadeler kullanmıştır. Özetle Xânî'ye göre; iyi ya da kötü, hayır ya da şer bütün fiillerin yaratıcısı Allah'tır. Kötü fiilleri yaratmak kötü değildir, kötülüğü talep etmek, kötülüğü emretmek kötüdür. Allah kötü fiili yaratır, kötü fiilin işlenmesini de irade eder. Çünkü Allah'ın isteği dışında kâinatta hiçbir şey gerçekleşemez. Ancak kötülüğün işlenmesine kesinlikle razı değildir. Kötülüğü emretmez. Kul kendi hür iradesi ile zorlama olmadan iyiliği ya da kötülüğü talep eder Allah Teâlâ da o talep edilen fiili yaratır. Bu bakış açısı ile Xânî kulların fiillerinin yaratılması konusunda Allah'ın mutlak yaratıcı olduğuna ve hem de kulun hür iradesinin yok sayılmadığına dikkat çekmektedir.

2.1.13. Salah-Aslah

Salah lügat olarak; münasip, yerinde, uygun, faydalı, aslah ise; en uygun, daha münasip, en faydalı, daha iyi olma demektir.¹²⁷ Kelâm terimi olarak, "kullara ait bir fiili yaratırken veya dine ait bir hüküm emrederken Allah'ı mahlûkata yönelik bir

¹²⁷ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vesît*, S. 520.

maslahatı, bir menfaati yapmayı, emretmeyi icbar etme(zorunlu kılma)” anlamındadır.¹²⁸

Şehristânî, Mu'tezile'nin Allah hakkında O'nun, sadece hayır ve iyilik yapacağını, hikmet açısından kullarının yararına olacak şeyleri yaratması gerektiğini ittifakla kabul ettiklerini belirtmektedir. Allah Hakîm'dir, Hakîm olandan fiil bir hikmete ve amaca uygun olarak çıkar. Amaçsız ve hikmetsiz fiil ise, abes ve sefîhtir. Hâkim olanın fiili ya kendisinin faydasına ya da başkasının faydasına olur. Allah faydalanmaktan münezzehtir olduğu için başkasının faydasına yapar. Bu nedenle Allah-u Teâlâ hikmet sahibi olduğu için kullarının faydasına olan fiillere riayet etmelidir.¹²⁹ Mu'tezile'nin görüşlerini dayandırdığı ayetlerden biri şudur:

“Allah, gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yaratmıştır. Onlara zulmedilmez.”¹³⁰

Eş'arî ve Mâtürîdî'ler ise insanlar için salah ve aslaha riayet etmenin Allah hakkında vacip olmadığı hususunda görüş birliği içerisinde olmuşlardır. Çünkü ilahlık vücublukla bağdaşmaz, ilaha zorunluluk gerekmez, o dilediğini yapar.

Ehl-i Sünnet'e göre, zorunluluk kavramı her ne olursa olsun ilahi fiillerle bağdaştırılamaz. Allah salahı yapmaya, insanları hayırda tutmaya mecbur değildir. Allah'ın yarattığı bu âlemde kötülüklerle iyilikler yan yana bulunmaktadır. Allah için salah-aslah gerekli olsaydı yeryüzünde şer, fesad nevinden kötülükler bulunmazdı. Oysa gerçek bunun tam tersidir. Allah hiçbir şeye muhtaç değildir. O nimetlerini bir ücret karşılığında vermez. Yaptığı işlerde illet aranmaz. Allah'ın fiillerinin hayrı kapladığı, salaha yönelik olduğu inkâr edilemez. Ama hayrın ve salahın Allah'ın yaptığı işlerde zorunlu olarak bulunmasının gerekli olduğunu söylemek doğru değildir.¹³¹ Çünkü Allah yaptığından sorumlu değildir. Aksine sorumlu olan yaratıklardır. Mülk Allah'ındır. O mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunabilir. Zira Allah Teâlâ Kur'an'da şöyle buyurur:

*“Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. O, dilediğini bağışlar, dilediğine ceza verir. Allah çok bağışlayan, çok merhamet edendir.”*¹³²

¹²⁸ Cürcânî, a.g.e., S. 40.

¹²⁹ Şehristânî, a.g.e., S. 222.

¹³⁰ Câsiye, 45/22.

¹³¹ Çurak, a.g.e., S. 266.

¹³² Fetih, 48/14; bkz. Şura, 42/49; Bakara, 2/107.

Ehl-i Sünnet'in nazariyesin daha iyi anlamak ya da Mu'tezile'nin yanlışlığını ortaya koyabilmek adına ihve-i selase meselesini aktarmakta fayda görüyoruz. İhve-i selase yani üç kardeş meselesi aynı zamanda kimilerince İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılmasına sebep olan ilk mesele olarak da kabul edilir. Rivayetlere göre Eş'arî, Allah'ın kulları için en iyi olanı yaratmak zorunda olduğu fikrinde olan hocası Ebu Ali el-Cübbâî'ye sormak üzere üç kardeşin durumu meselesini tasarlamış ve hocasına sormuş. Hocasının verdiği cevapların tatmin edici olmaması üzerine de Ebu'l-Hasan el-Eş'arî Mu'tezile'den ayrılmıştır. Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde üç kardeş meselesi şu şekilde aktarılmıştır: *“Allah'a hiçbir şeyin vâcip olmayacağı görüşünü benimseyen Eş'arî, bunu ispat etmek için bir “üç kardeş meselesi” tasarlamış ve hocası Ebû Ali el-Cübbâî'ye biri mümin, diğeri kâfir, üçüncüsü de henüz çocukken ölen üç kardeş hakkındaki kanaatini sormuştur. Cübbâî'nin birincisinin cennete, ikincisinin cehenneme konulacağı, üçüncüsünün ise azaptan kurtulmakla birlikte cennete giremeyeceği şeklinde cevap vermesi üzerine Eş'arî üçüncü kardeşin şöyle itiraz edebileceğini söylemiştir: “Rabbim! Bana ömür verseydin de sana iman ve itaat ederek yaşasaydım ve cennete girseydim. Benim için en uygun olanı yapman gerekirdi”. Cübbâî, bu itirazı Allah'ın söz konusu çocuk için en uygun olanı yarattığını, zira yaşadığı takdirde âsi olup cehenneme gireceğini söylemek suretiyle cevaplamışsa da Eş'arî bu çözümün kâfir olan kardeşe uygun düşmediğini hatırlatmış ve kendisinden tatminkâr bir cevap alamadığını ifade etmiştir.”*¹³³

Şimdi gelelim bu konuda Xânî'nin ne düşündüğüne. Xânî 'Eqîdeya İmanê isimli eserinin 29. beytinde bu konudaki görüşlerini belirtmiş ve şöyle demiştir:

(Beyit: 29)

Li me e herçi jibo wî bikêr

Ne ferd e li wî ya jibo me bixêr

O'na layık olan her ne varsa onu yapmamız bizim için zorunludur

Ama O'nun bizim için ne yararlıysa onu yapması zorunlu değildir.

¹³³ Bulut, Mehmet, “İhve-i Selâse”, *DîA*, İstanbul 2000, C. XXII, S. 6-7.

Bu ifadelerinden de açıkça anlaşıldığı üzere Xânî, Ehl-i Sünnet görüşünü benimsemiştir. Xânî'ye göre Allah, kendi mülkünde dilediğini yapar hiçbir şeye zorunlu tutulamaz. Çünkü O, hiçbir şeye muhtaç değildir, biz ona muhtacız. O, bizim rızamıza muhtaç değildir ancak biz onun rızasına muhtacız. Bu anlamda biz ona layık şeyler yapmak zorundayız fakat o bizim için yayarlı olanı yapmak zorunda değildir. Şayet bizim için yararlı olanı yaparsa kendi lütfinden yapar.

2.1.14. Va'd- Va'id

Va'd, va'id ve mîad kelimeleri ve'ade, – ye'idü fiilinden türemiş isimlerdir. Ve'ada fiili, söz verdi, vaadde bulundu, anlamına gelmektedir. Aynı kökten gelen ve'id fiili de şerle, kötülükle, fenalıkla tehdit etmek, gözdağı vermek anlamında kullanılmaktadır.¹³⁴ Daha sonraları İslam literatüründe va'd kelimesinin “*Allah tarafından verilen mükâfat sözüne*”, va'id kelimesinin de “*Allah tarafından verilen ceza (ikâb) sözüne*” tahsis edildiği görülür.¹³⁵

Mu'tezile'nin va'd ve va'id (söz ve tehdit) ilkesine göre insan iyilik yapmakla Allah'ın vadetmiş olduğu mükâfatı alır, günah işlemekle de hak ettiği cezayı çeker. Allah'ın bu mükâfat ve cezayı uygulaması ona farzdır. Ancak sünnî anlayışa göre kullar yaptıkları amellerin bir gereği olarak değil Allah'ın lütfinün bir sonucu olarak cennete girerler. Allah isterse günahsız kullarını da cehenneme atabilir.¹³⁶ Bu anlamda Xânî şu ifadeleri dile getirmektedir:

(Beyit: 26)

Eger bê guneh me mu'ezzeb bikit

Ji wîra heye me mueddeb bikit

Eğer günâhsız olarak da Allah bize azap verse

Yetkisi vardır, bizi böyle terbiye etmek isterse

¹³⁴ el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kurân*, S. 875.

¹³⁵ Aktepe, Orhan, *Mutezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi*, Kelam Araştırmaları Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 1, 2011, S. 158.

¹³⁶ Yıldırım, *'Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı*, S. 104.

Bu noktada şunu ifade edelim ki Xânî'nin, Allah'ın dilerse günahsız kullarını da cehenneme koyabileceği anlamındaki ifadeleri Allah'ın bunu yapacağı anlamına gelmez. Burada dikkat çekilmek istenen husus Allah'ın kendi mülkünde dilediğini yapabileceğidir. Kendisi için bir zorunluluğun söz konusu olmayacağıdır. Yoksa adaleti ve merhameti gereği Allah, günahsız bir kimseyi cehenneme atmaz. Bu anlamda çıkarılacak sonuç şu olur; Allah adaleti ve merhameti gereği iyilikler yapan kullarına vadettiği mükâfatı kesinlikle verir. Bu bir zorunluluk değil Allah'ın lütfünün bir sonucudur. Allah va'idinden dönebilir. Yani cezaya müstehak olan kullarına vadettiği cezayı dilerse kaldırabilir, onları cennetine alabilir. Bu da onun lütfünün ve merhametinin bir sonucudur. Bu sebeple kişinin bu mükâfatı kendi kazancı olarak görüp minnet yapmaya hakkı yoktur. Zira Allah'ın bizlere verdiği nimetlerin şükrünü, bizler bütün ömrümüz boyunca başımızı secdeden kaldırmadan kulluk etsek dahi layıkıyla eda etmiş olamayız. Bu bağlamda Xânî şu ifadeleri kullanır:

(Beyit: 60)

Bi fê'lê di qenc da neki minnetê

Bi fedla Xwudê dê biçî cennetê

İyi işler yaptım diye sakın minnet etmeyecin!

Ancak Allah'ın lütfü ile cennete girececin.

2.1.15. Şefa'at

Şefa'at konusu İslam düşünce sisteminin ilk oluşum döneminde tartışılmaya başlanmış, itikadî mezhepler kendi sistemine göre bir yaklaşımda bulunmuşlardır. Önce günah kavramı ve kapsam alanı üzerinde durulmuş, sonra da günahları işleyenlerin durumları, onların cehennemde kalış süreleri tartışılmıştır. Buna bağlı olarak da af ve şefa'at meselesi tartışılmaya dâhil edilmiştir. Şefa'at “birinin bağışlanması için af dilemek”, “günahkâr müminin affedilmesi, günahı olmayanların

ise derecelerinin yükseltilmesi için peygamberlerin ve Allah dostları gibi izin verilen kimselerin Allah'tan (c.c.) niyaz ve istirhamda bulunması" diye tanımlanabilir.¹³⁷

Mu'tezile'ye göre tövbe etmeden ölen ve büyük günah işlemiş olanlara şefa'at edilmesi ilahi adalete aykırıdır. Onlara göre mükâfatı hak etmeyen birine mükâfat vermek, onu bağışlayıp cennete almak çirkindir. Buna göre tövbe etmeden ölen büyük günah sahipleri de şefa'at ile cehennemde ebedi kalmaktan kurtulamazlar. İnsanı ancak günahlarından samimi bir tövbe kurtarır.¹³⁸ Mu'tezile görüşlerini ise şu ayetlerle delillendirmektedir:

*"Öyle bir günden sakının ki, o günde kimse kimseden yana bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez, kimseye şefa'at fayda veremez, onlara hiçbir yardım da gelmez."*¹³⁹

*"Zalimlerin ne dostu ne de dinlenecek şefa'atçısı vardır."*¹⁴⁰

Ehl-i Sünnet anlayışına göre ise şefa'at vardır. Onlara göre Allah ahirette başta Hz. Peygamber olmak üzere bir kısım kimselere şefa'at etme yetkisi verecektir. Kur'an'a göre şefa'at ahirete ait bir işlem olup, Allah'ın veya O'nun izin verdiği kimselerin yapacağı bir tasarruftur. Zira Allah (c.c.) Kur'an'da şöyle buyurmuştur:

*"Allah, onların yaptıklarını ve yapmakta olduklarını bilir. Onlar Allah'ın hoşnut olduğu kimseden başkasına şefa'at edemezler; O'nun korkusundan titrerler."*¹⁴¹

Sünnî âlimlere göre bu ve benzeri ayetlerde¹⁴² şefa'atin olduğu açıkça zikredilmektedir. Ayette geçen *"Allah'ın hoşnut olduğu kimselerden başkasına şefa'at edemezler"* ifadesini şöyle açıklarlar; bu ayette şefa'at edeceklerinden bahsedilen kesim meleklerdir. Şefa'at edemeyecekleri haber verilen kesim ise müşriklerdir. Müşrikler melekler hakkında şöyle düşünüyordu: *"Biz onlara ancak bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz."*¹⁴³ Bu düşüncelerinin bir sonucu olarak da onların kendilerine şefa'at edeceklerini iddia ediyorlardı. Bu sebeple Allah

¹³⁷ En-Nesefî, eş-Şeyh el-İmam Meymun b. Muhammed (Ebu'l-Mu'in en-Nesefî), *Behru'l-Kelam*, (Tah. Veliyyuddin Muhammed Sâlih), el-Mektebetu Dâri'l-Farfûr, Bsk. 2, Dimeşk 2000, S. 236, 237.

¹³⁸ Aktepe, *a.g.m.*, S.164.

¹³⁹ Bakara, 2/123.

¹⁴⁰ Mü'min, 40/18; Bkz. Zuhuruf, 43/86; Rum, 30/13; Bakara, 2/48.

¹⁴¹ Enbiya, 21/28.

¹⁴² Müdessir, 74/42-48; Bakara, 2/123; Yunus, 10/3.

¹⁴³ Zümer, 39/3.

bu ayette onların bu inancını reddetmekte ve o meleklerin müşriklere değil ancak Allah'ın izin vereceği kimselere şefaate edebileceğini haber vermektedir.¹⁴⁴

Sünnî kesimin şefaate konusunda delil olarak gösterdiği hadis-i şeriflerden şunları örnek olarak gösterebiliriz:

*“Şefaati ümmetimden büyük günah işleyenler içindir”*¹⁴⁵

*“Kim ezanı işittiği vakit 'ey şu eksiksiz davetin ve kılınacak namazın rabbi olan Allah'ım, Muhammed'e vesileyi ve fazileti ver. Onu kendisine vadettiğin övülmüş makama (makam-ı mahmuda) ulaştır' diye dua ederse, kıyamet gününde o kimseye şefaati vacip olur.”*¹⁴⁶

İlk hadis-i şerifte, şefaatin sadece büyük günah işlemiş olanlar için olduğu ifade edilmiyor. Şefaati sadece onlara has kılmak; büyük günah işlememiş ve sevabı olan kimseleri şefaatten mahrum etmek demek olacağından bu da caiz değildir. Büyük günah işlemek veya büyük günah sahibi olmak, Allah'a itaatten geri kalmak demek değildir. Hadis-i şerifte zikredilen büyük günah sahibinden maksat; büyük günah işleyen isyankâr kimseler değildir. Allah'a itaat etmekle birlikte bir şekilde büyük günah işleyen mümin kimselerdir. Çünkü büyük günah dendiği zaman sadece isyankârlığı kapsamaz. İtaatle birlikte günah işlemeyi de kapsar.¹⁴⁷

Xânî ise şefaate hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

(Beyit: 58)

Şefa'et dikiñ enbiya ewliya

Bi izna Xwudê bo kesê eşqiya

Allah'ın izniyle peygamber ve veliler

Günâhkar olanlar için şefaate ederler

Xânî'ye göre şefaate haktır. Cenab-ı Allah bu âlemde yaptıklarını sebeplere bağlı kılarak gerçekleştirmektedir. Hiç şüphesiz bu, O'nun hikmetinin bir sonucudur. Sebepleri var eden Allah olduğu gibi, o sebepleri bazı şeylerin meydana gelmesine

¹⁴⁴ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neş., İstanbul 1990, C. 5, S. 500-501.

¹⁴⁵ es-Sicistânî, Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*, İstanbul 1992, Sünnet, 21; Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, *Sünen*, İstanbul 1992, Kıyamet, 11.

¹⁴⁶ Buhari, İmam Muhammed İsmail, “Kitâbu'l-Ezân: 8”, *Sahih-i Buhari Tercemesi*, (Trc. Mehmet Sofuoğlu), Ötüken Yay., İstanbul 2013, C. 1, S. 740.; Ebu Davud, Salât: 38; İbn Mâce, Ezan: 1.

¹⁴⁷ Çelik, Hüseyin, *Kur'an'da Şefaate*, GÜİFD, Cilt 3, Sayı 1, Yıl: 2015, S. 298.

vesile kılan da yine Allah'tır. Başta peygamberler olmak üzere Allah'ın izin vereceği veli kulları günahkârlar için şefa'at edeceklerdir.

2.1.16. Güç Yetirilemeyen Şeylerin Teklifi (Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk)

Mu'tezile teklifi, "faydayı elde etme veya zararı def etme bakımından yapması veya yapmaması gerekenler konusunda mükellefi bilgilendirmek" diye tarif etmektedir.¹⁴⁸ Âdil olan Allah'ın insanların yararına teklifte bulunması gerekir. İnsanların zararına bir teklifin gelmesi beklenemez. Ayrıca yapılan bu teklifin insanların gücü dâhilinde olması gerekir. Güç yetirilemeyeni teklif etmesi adalet sahibine yakışmaz.¹⁴⁹

Mâtürîdîler teklifin insanın irade ve gücüyle ilgili olmasına önem vermişlerdir. Teklif bir şeyi yüklemek anlamında olup fail için bir zahmet vardır, yaptığında sevap, yapmadığında da ceza vardır. Bu teklif insanın iradesi ve gücüyle alakalıdır. Güç yetmeyen şeyin teklifi caiz değildir.¹⁵⁰ Zira Allah kur'an'da şöyle buyurmuştur: "*Allah bir kimseye ancak gücünün yettiği kadar teklifte bulunur*"¹⁵¹

Eş'arîlere göre sınırsız irade ve kudretiyle âlemin mutlak hâkimi olan Allah, dileseydi insanları mükellef tutmayacağı gibi, aynı zamanda da güçlerinin yetmeyeceği şeylerle de yükümlü tutabilir. Yükümlülük koymak O'nun üzerine vacip değildir. O, dilerse insanlara ceza da mükâfat da verebilir. İnsana güç verip vermeme, teklif yükümlülüğüyle insanı muktedir kılıp kılmama Allah'ın kudretine bağlıdır. Bu tür işler O'nun için caizdir.¹⁵² Güç yetmeyen şeylerle mükellef tutulabilmenin delili şu ayet-i kerimedir; "*Ey Rabbimiz! Güç yetiremeyeceğimiz şeyi bize yükleme*"¹⁵³

Xânî de konuyu şu ifadelerle özetlemektedir:

(Beyit: 27)

Rewa ye bikit Ew li xelqê meşaq

Bi qehra xwu "teklîfa ma la yutak"

¹⁴⁸ Kâdî Abdulcebbâr, Ahmed B. Halil, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Çev. İlyas Çelebi), TYEKB Yay. , Bsk. 1, İstanbul 2013,C. 2, S. 340.

¹⁴⁹ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, S. 338, 340, 352.

¹⁵⁰ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 142.

¹⁵¹ Bakara, 2/286.

¹⁵² es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 141.

¹⁵³ Bakara, 2/286.

Allah'ın yaratıklara güç şeyler yüklemesi caizdir
Kahriyle “güç yetirilemeyen teklif”te bulunabilir
(Beyit: 28)

Erê, key bi zulmê tekelluf dikit?

Di mulkê xwu da ew teserruf dikit

Evet, teklif yapmakla o nasıl “zulüm” etmiş olur?

O kendi mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunur.

Xânî'ye göre Allah, kendi mülkünde istediği tasarrufta bulunabilir. O dilerse yarattığı kullarına güç yetiremeyecekleri yükler de yükleyebilir. Bu Allah için zulüm anlamına gelmez. Zira zulüm olabilmesi için başkasının mülkünde tasarrufta bulunması gerekirdi.

2.1.17. Rızık

Rızık, rezk kökünden türemiş olup, yiyecek, giyecek ve faydalanılabilecek her şey; yağmur, bağış, pay, nasip gibi anlamlara gelir. Allah'ın canlı varlıkların faydalanması ve kendisiyle beslenmeleri için verdiği şeylerdir.¹⁵⁴ Ancak Ehl-i Sünnet'ten farklı düşünen Mu'tezile rızık tanımlarken mülkiyet ve helallik şartı getirir ve şöyle tanımlar: “*sahibinin yediği veya dinin kendisinden faydalanmayı yasak etmediği şey*”.¹⁵⁵ Bu tanımlamaya göre Mu'tezile haramı rızık olarak kabul etmemektedir. Onlara göre rızıkta mülkiyet, yani faydalanılan şeye sahip olmak, gerekir. Haram yiyen kişinin Allah tarafından sorumlu tutulması bunu göstermektedir. Çünkü haramı infak etmek, kazanmak haram kılınmıştır. Eğer bunlar rızık olsaydı caiz olmazdı. Mu'tezile'ye göre, eğer haram rızık sayılsaydı gasp edilen maldan infak da sevap sayılması gerekirdi. Oysaki İslam âlimleri çalıntı, hırsızlık veya başka bir yoldan elde edilen gayri meşru maldan yapılan infakların geçerli olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Gaspın haram olduğu Kur'an, Sünnet ve İcma ile sabittir.¹⁵⁶ Nitekim ayet-i kerimede de;

*“Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helak etmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir.”*¹⁵⁷

¹⁵⁴ Gölcük, Şerafettin, “Rızık”, *DİA*, Ankara 2008, C. XXXV, S. 73.

¹⁵⁵ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, S. 740-746.

¹⁵⁶ Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, (Çev.; Ahmet Efe), Feza Yay., İstanbul 1994, C. 10, S. 46.

¹⁵⁷ Nisa, 4/29.

Buradaki “helalen” ve “tayyiben” ifadeleri Mu’tezile için dayanak teşkil etmektedir. Dolayısıyla helal ve temiz olmayan şeyler rızık olarak değerlendirilemez.

Eş’arîlere göre ise, helal olan şey rızık olarak kabul edildiği gibi haram şey de rızıktır. Çünkü rızık veren Allah’tır. Ancak kul rızıkını haram olarak kazanmayı irade ettiği takdirde sorumluluk kula yüklenmektedir. Ömer en-Neseî, İmam Eş’arî’nin el-İbane isimli eserinden şunları nakleder: “*Rızıklar Allah katındandır. O yaratıklarını helal ve haram olarak rızıklandırır. Rızık kulun mülkiyeti ile hiçbir ilgisi yoktur. Allah her şeyin sahibidir. Haram da rızıktır.*”¹⁵⁸ Eş’arîler rızık helal veya haram olmasını ahlakî bir sorun olarak görmektedirler. Yani kötü olan, haram rızık yaratılması değil kulların iradelerini kötü yönde kullanmalarıdır. Allah, rızık helal veya haram olarak seçmelerinde kullarına irade vermiştir, cebrî bir durum söz konusu değildir. Ancak helali talep etmelerini kullarından istemektedir. Kul, haramı tercih ederse Allah da onu vermektedir. İnsanın ceza görmesi fiilin kötü olmasından dolayıdır. Yoksa Allah’ın yaratması daima iyidir.

Allah iradeli ve iradesiz bütün canlıların rızıkını verendir. Ancak iradesini kullanabilen insanların ataletle kapılmadan, çalışıp helalinden rızıklarını kazanmalarını emretmektedir.

“*Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah’ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz.*”¹⁵⁹

Güçsüz varlıkların da rızıkını veren Allah’tır. Allah, çalışamayacak durumda olanlar ve hareket kabiliyeti olmayan varlıkların rızıklarını ayaklarına göndermektedir.¹⁶⁰

“*Nice canlılar vardır ki, rızıklarını taşımazlar (yiyecek biriktirmezler). Onları da sizi de Allah rızıklandırır. O hakkıyla iştendir, hakkıyla bilendir.*”¹⁶¹

İmam Mâtürîdî’nin rızık konusundaki fikirlerini ise Tacüddîn es- Subkî şöyle özetler:

“*Haram şeyler de rızık olur. Çünkü bunlardan gıda almak ve bunlara sahip olmak mümkündür. Biz (Mâtürîdîler) bunlardan mülk ve gıda olacağını söylemişizdir. Çünkü bize göre rızık canlının faydalandığı ve içinden yiyeceklerini, içeceklerini, giyeceklerini ve meskenlerini çıkardıkları şeylerden ibarettir. İster mülk olsun, ister olmasın müsavidir ve yine haramın rızık olacağını söylemişizdir. Çünkü*

¹⁵⁸ Neseî, Ömer, *İslam Akidesi*, (Çev.; Bekir Sırmabıyıkoglu), Yasin Yayınevi, Bsk. 1, İstanbul 2012, S. 169.

¹⁵⁹ Cuma, 62/10; Ayrıca Bkz. Mülk, 67/15.

¹⁶⁰ es-Subkî, Tacüddîn, *Mâtürîdî’nin Akide Risalesi ve Şerhi*, (Çev. Saim Yeprem), TDV Yay., Bsk. 1, Ankara 2011, S. 70.

¹⁶¹ Ankebut, 29/60.

yaratılmışların bir kısmı ömürleri boyunca haram yerler. Böyleleri hakkında, dünyadan ayrıldı ama Allah'ın rızkından hiç yemedi demek muhaldir."¹⁶²

İmam Mâtürîdî de rızkın mülk olmasını şart olarak görmemiş ve Mu'tezile'ye karşı çıkmıştır. Mâtürîdî'ye göre hayvanların da rızkını veren Allah'tır ama hayvanların mülk sahibi olmalarından söz edilemez. İleri sürdüğü fikri desteklemek için şu ayeti delil getirir: "*Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızkı Allah'a âit olmasın...*"¹⁶³ Mâtürîdî'ye göre rızkı mülke hamletmek kişiyi bu ayeti inkâra götürür.

Ahmedê Xânî de Ehl-i Sünnet'in görüşlerini benimsemiştir. Xânî'ye göre rızık, helal ve ya haram bir yolla elde edilmiş, canlı varlıkların faydalandığı her şeyi kapsamaktadır. Bu anlamda helal olan nasıl ki rızık olarak kabul edilmiş ise haram olan da aynı şekilde rızık olarak kabul edilmiştir. Rızık yaratılma yönüyle değil de yeme, içme, faydalanma ve elde etme açısından haram veya helal olur. Nitekim yukarıda aktardığımız, Hud Suresi'nin 6. ayeinde geçen "*Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, onun rızkı Allah'a ait olmasın*" ifadesi hem haramı hem de helali kapsamaktadır. Konu ile ilgili Xânî'nin ifadeleri şu şekildedir:

(Beyit: 48)

Wekî yêk in ev herdû bêşek tamam

Di rizqiyyatê da helal û heram

Birbirine denktir şu iki çeşit tamam?

Rızık olması açısından biri "helal", biri "haram".

Kısaca Ehl-i Sünnet'in rızık konusunda görüş birliği içerisinde olduğu görülmektedir. Kullandıkları ifadeler özellikle Mu'tezile'ye cevap niteliğindedir. İnsanlara verilen mal, mülk, yemek, içecek rızıktır. Hür iradeleri sonucu insanların bir kısmı bu rızkını helal yollardan kazanırken bir kısmı da haram yollardan kazanırlar.¹⁶⁴ Ehl-i Sünnet'e göre, bir şey yiyen ve içen herkes, ister helal ister haram olsun, ancak kendi rızkını yemektedir. Kaderiyye'ye göre ise, insanın başkasına ait rızkı yemesi mümkündür.¹⁶⁵ Ehl-i Sünnet bu kazanım yollarından dolayı insanı sorumlu tutmaktadır. Yani kişi, bunları kazanırken veya kesb ederken başvurduğu yollar itibarıyla sorumlu tutulmaktadır. Allah'ın harama rızası yoktur. Helale

¹⁶² Subkî, *a.g.e.*, S. 70.

¹⁶³ Hud, 11/6.

¹⁶⁴ el-Eş'arî, *a.g.e.*, S. 145; Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbu't-Tevhîd*, (Tah. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçî), Mektebetü'l-İrşâd, Bsk. 1, İstanbul 2007, S. 373.

¹⁶⁵ el- Bağdadî, *a.g.e.*, S. 268.

mükâfat, harama ceza vermektedir. Haramın rızık olmadığını iddia etmek yanlış bir fikirdir.¹⁶⁶

2.1.18. Tövbe

Tövbe, yapılan kötü durumlardan, ahlâkî kötülüklerden pişman olmak anlamına gelmektedir. Kelime olarak geri dönmek, rücû etmek, dönüş yapmak gibi anlamlara gelen tövbe, dinde yerilmiş şeyleri terk edip övgüye lâyık olanlara yönelme biçiminde tanımlanır. Tövbe kavramı Allah’a nispet edildiğinde ‘kulun tövbesini kabul edip lütuf ve ihsanıyla ona yönelmesi’ mânasına gelir.”¹⁶⁷

Günah işlemek, insanın fitratında vardır. İnsan doğası gereği hem iyilik hem de kötülük yapmaya meyilli yaratılmıştır. Bu anlamda İnsanın sorumluluğu asla günah işlememek değil, günah işlediği zaman hatasından dönerek tövbe etmektir. Tövbe hem günahların bağışlanmasına hem de tövbe eden kulun Allah (c.c.) katında yükselmesine vesile olur. “Her insan günah işleyebilir. Günah işleyenlerin en hayırlısı tövbe edendir.”¹⁶⁸ hadisi de bunu ifade etmektedir. Tövbe hem daha önce işlenmiş olan günahın bağışlanması için bir talep hem de gelecekte aynı günahın işlenmeyeceğine dair verilen bir sözdür. Bu yönüyle hem geçmişi hem de geleceği kapsar. Tövbe eden kul geçmişten pişman gelecekte de ümitlidir. Pişmanlığını en derinden hissederek ellerini açarak âlemlerin Rabb’ine doğrudan yönelir, O’ndan af diler. Allah’ın (c.c.) sonsuz affedici olduğunu bilir ve O’nun merhametine sığınır.

Ölüm anı gelmeden yapılan tövbenin kabul edileceği konusunda İslam âlimleri görüş ayrılığı yaşamamışlardır. Zira her mü’min Allah’ın bağışlayıcı olduğunu bilir, buna iman eder. Bu konuda çokça ayet ve hadis-i şerif mevcuttur.

*“Her kim de işlediği zulmün arkasından tövbe edip durumunu düzeltirse kuşkusuz Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*¹⁶⁹

“Allah Teâlâ’nın mümin kulunun tövbesinden duyduğu sevinç, tasvir edeceğim şu kişinin sevincinden çok daha fazladır: Adam tek başına tehlikeli bir yolda yiyeceğini ve içeceğini taşıyan bineğiyle yolculuk yapmaktadır. Bir yerde

¹⁶⁶ Ülkü, Hayati, *İslam Akaidi*, Çelik Yayınevi, Bsk. 1, İstanbul 2014, S. 363.

¹⁶⁷ Topaloğlu, Bekir, “Tövbe”, *DİA*, İstanbul 2012, C. XXXI, S. 279-280.

¹⁶⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 30.

¹⁶⁹ Mâide, 5/39.

durup dinlenirken kısa bir süre uyur. Uyanınca bineğinin ortadan kaybolduğunu görür. Uzun süre ararsa da bulamaz. Bu sırada aşırı derecede bunalmış ve susamıştır. Nihayet ‘Dinlendiğim yere gideyim de orada öleyim.’ der. Bu yerde kısa bir ara uykuya dalıp uyanınca bineğini karşısında görür. O kadar sevinir ki ‘Allah’ım! Sen benim Rabb’im, ben de senin kulunum’ diyecek yerde, “Sen benim kulum, ben de senin Rabb’inim!” der.”¹⁷⁰

Tövbenin kabul edilmesinin şartlarını İslam âlimleri Kur’an’a ve hadis-i şeriflere dayanarak şöyle sıralarlar:

1. Tövbenin ilk şartı nedâmettir. Kişi yaptığı günden pişmanlık duyması gerekir.
Resûlullah’ın ifadesiyle, “*Pişmanlık duymak tövbenin kendisidir*”¹⁷¹.
2. Diğer şartı terktir. İçinde bulunduğu anda bir günah söz konusu ise onu hemen terk etmektir.
3. Af dilemek. O ana kadar işlediği günahlardan ötürü Allah’tan af dilemesi gerekir.
4. Tekrar etmemek. Gelecekte bir daha günah işlemekte kararlı olmak gerekir.¹⁷²

Ölüm anı gelmeden önce yapılacak tövbenin şirk de dâhil bütün günahları sileceğine dair Xânî şu ifadeleri kullanır:

(Beyit: 35)

Ji me’siyetan lazim e tewbe zû

Guneh nîne tewbe nebîtin li dû

Günâhlardan biran önce tövbe etmek lazım

Tövbe ile affedilmeyen hiçbir günâh kalmaz.

Ölümün gelip çattığı anda veya ölümden sonra yapılan tövbe hakkında ise, Allah Kur’an’da şöyle buyurur:

¹⁷⁰ en-Nisaburi, Müslim b. el-Haccac, *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, (Trc. ve şerh: Ahmed Davudoğlu), Sönmez Neş., İstanbul 1983, Tövbe, 1-8.

¹⁷¹ Müsned, I, 422-423, 433; İbn Mâce, “Zühd”, 30.

¹⁷² Yıldırım, *‘Eqideya İmanê Ehmedê Xanê Külliyyatı*, S. 145.

*“Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çattığında "Ben şimdi tövbe ettim" diyenlerle kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışızdır.”*¹⁷³

*“O günahkârların, Rableri huzurunda başlarını öne eğecekleri, «Rabbimiz! Gördük duyduk, şimdi bizi (dünyaya) geri gönder de, iyi işler yapalım, artık kesin olarak inandık» diyecekleri zamanı bir görsen!”*¹⁷⁴

Yukarıda zikredilen birinci ayette hem ölüm anında yapılan tövbenin hem de ölümden sonra küfür ehlinin yapacağı tövbenin geçerli olmayacağı bildirilmektedir. İkinci ayette de ölümden sonra küfür ehlinin gerçekleri gördükten sonra içinde bulunacağı pişmanlığının kendisine bir fayda sağlamayacağı vurgulanmaktadır. Bu ayetlerde bahsi geçen kimseler gerek ölüm vakti geldiği an gerek ise ölümden sonra Allah'ın kendisine bir takım hakikatleri ayan ettiği kimselerdir. Allah'ın onlara hakikati açıkça göstermesi onlar için tanınan pişmanlık vaktinin tamamlandığı anlamına gelir. Firavun boğulmayla yüz yüze gelince yaptığı tövbe gibi. Yoksa hasta ya da yaşlı bir kimsenin tövbesinin kabul edilmeyeceği anlaşılmamalıdır. Çünkü kişi ne zaman öleceğini bilemez. Allah'ın kendisine azap etmek üzere bir takım hakikatleri açıkça gösterdiği anda yapılacak olan tövbenin kabul edilmeyeceği hususunda ise Xânî şöyle der:

(Beyit: 38)

Di weqtê 'ezabê Xwudê kit muzûl

Li ser kafiran nîne îman qebûl

Allah'ın azabı gelip çattığı zaman

Kabul olmaz kâfirin edeceği iman

Tövbe etmeden ölen bir kimsenin ahiretteki durumunu büyük günah meselesinde açıklamıştık. Bu sebeple burada tekrar etmeye gerek görmedik.

¹⁷³ Nisa, 4/18.

¹⁷⁴ Secde, 32/12.

2.1.19. Duanın İnsan Hayatına Etkileri

Sözlükte, istemek, çağırmak, seslenmek gibi anlamlara gelen dua ıstılahta ise, insanın Allah’a yönelerek maddi ve manevi isteklerini ona arz etmesi demektir.¹⁷⁵ Dua her şeyden önce kullar için bir değer ölçüsüdür. Allah Teâlâ dua edene kıymet verdiğini şu şekilde bizlere haber vermiştir:

“(Ey Muhammed!) De ki: ‘Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin!...’¹⁷⁶, ‘Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakıным. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O halde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.’¹⁷⁷

Dua, kulun acziyetini kabul edip âlemlerin rabbine sığınması, ondan istemesidir. Aynı zamanda kişi sevdiği bir kimse hakkında da Allah’tan güzellikler isteyebilir. Xânî’nin de biraz sonra aktaracağımız beytinde dediği gibi dua, kişinin yüzüne de yapılabilir gıyabında da yapılabilir. Bunun örnekleri Kur’an’da ve Sünnet’te fazlasıyla mevcuttur. Bir kimsenin gıyabında yapılacak duanın önemini Peygamber efendimiz şu şekilde dile getirmiştir:

Ebû'd-Derdâ (r.a.) anlatıyor: “Resûlullah (s.a.v.) buyurdular ki: “Kardeşinin gıyabında dua eden hiçbir mü'min yoktur ki melek de: "Bir misli de sana olsun" demesin.” (Ebû Dâvud'un rivâyetinde şu ziyâde vardır: "Melekler: "Âmin, bir misli de sana olsun!" derler.)¹⁷⁸

Aynı zamanda dua; güçlü, kudretli, merhametli, adâletli, işiten, gören, bilen ve her şeye gücü yeten Allah’a yapılan imanın tezahürüdür. Dua Allah’ın hoşuna giden bir durum olması hasebiyle de ibadet hükmündedir. Mü'minler hem kendileri için hem başkaları için çokça dua etmelidir. Bu huzur veren ibadet hakkında Xânî de şöyle der:

¹⁷⁵ el-İsfahânî, Râğib, *Müfredâtü Elfâzî'l-Kurân*, (Tah. Safvân Adnân Dâvudî), Daru'l-Kalem, Dimeşk 2011, S. 315, 316.

¹⁷⁶ Furkan, 77

¹⁷⁷ Bakara, 186.

¹⁷⁸ Canan, İbrahim, *Hadis Külliyyatı Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay., Ankara 1995, C. VI, S. 550.

(Beyit: 59)

Di ğeyb û hudûrê du'ayan eser

Dibîtin jibo ra eya baxaber

Hem gıyabında ve hem de yüzüne edilen duaların etkisi

Olur, kişi için, ey ilimden haberdar.

Xânî bu ifadeleriyle kişinin hem yüzüne yapılan duanın hem de arkasından yapılan duanın tesirli ve faydalı oğlunu dile getirmiştir. Xânî kelimî bir metodoloji kapsamında bu ifadeleri ile aslında, bir anlamda Mu'tezile'ye de reddiyede bulunmuştur. Mu'tezilî anlayışa göre dua kişiye herhangi bir fayda sağlamamaktadır.¹⁷⁹ Mu'tezile'nin bu konuda yanıldığı kanaatindeyiz. Zira mantıksal olarak da şayet duanın herhangi bir faydası olmasaydı Allah kullarından dua etmelerini istemezdi ve Allah'ın peygamberi ümmeti için duada bulunmazdı, bizlere de dua etmemizi tavsiye etmezdi. Xânî'nin bu yöndeki görüşlerini destekleyen çok sayıda ayet ve hadis kaynaklarımızda mevcuttur.

2.2. NÜBÜVVÂT

İslam inanç sisteminin de üç temel konularından birini nübüvvât konuları oluşturmaktadır. İslam kelimcileri bu başlık altında; Nübüvvetin imkân ve ispatından, peygamberlerin görevlerine, peygamberlerin vasıflarından peygamberlere itaat meselesine, mucizeden peygamber-vahiy ilişkisine kadar birçok konuyu ele almışlardır. Biz bu bölümde Xânî'nin nübüvvât dahilinde bahsettiği hususları ele almak ile iktifa edeceğiz. Eş'arî kelimcileri, Risaleti "mümkün'l-vucud" yani varlığı imkân dâhilinde olan caiz, olarak görmektedirler.¹⁸⁰

2.2.1. Resul, Nebi ve Peygamber Kavramları

Bu kavramlar sözlükte şu anlamlara gelirler; Resul: Tasarrufta hakkı olmaksızın, birisinin sözünü olduğu gibi başkasına bildiren kimse, elçi. Nebi: Haber

¹⁷⁹ el- Celâlî, Molla Musa, *Fezûl Kadiri'l- Menân Şerhu 'Aqîdetü'l- îmân (Mecmuatu'l- Fuyudat isimli Kitabın İçinde)*, İhvan Neş., İstanbul Tz., S. 35.

¹⁸⁰ İmam Sâvî, *a.g.e.*, S. 141.

getiren, bir şeyi haber veren. Peygamber: Haber getiren.¹⁸¹ Görüldüğü üzere sözlük anlamı olarak bu üç kavram da aşağı yukarı aynı anlamlara gelmektedir. Ancak terimsel olarak baktığımızda peygamber kavramı İslam literatürüne sonradan girmiş Farsça kökenli bir kelime olup resul ile nebi kavramlarını anlamsal olarak kendinde cemedi genel bir anlamı ihtiva eder.¹⁸² Farsça kökenli olması hasebiyle de yöresel bir kavram olduğu söylenebilir. Ancak resul ve nebi kavramlarının taşıdığı terimsel anlam konusunda İslam âlimleri farklı yaklaşımlarda bulunmuşlardır.

İslam âlimleri bu iki kavramın kapsamı üzerinden uzun uzadıya tartışmışlardır. İmam Eş'arî'nin kendi tarifine göre nebi, *“Bir melek aracılığı ile Allah'tan kendisine emir, yasak ya da bildiri şeklinde hüküm gelen kişidir.”*¹⁸³ Vecihi Sönmez Eş'arî ekolünün genel görüşünden çıkarmış olacak ki bu tanımlamayı şöyle izah eder: *“Burada dikkat çekilen husus, nebinin Allah'tan aldığı ilahi emirleri “tebliğ” etmekle yükümlü olmasıdır. Ancak nebinin bu görevle yükümlü olması risalete mazhar olan peygamberlere ait bir özelliktir. Sadece nübüvvete sahip olanlar bununla yükümlü değildir.”*¹⁸⁴ Eş'arî âlimlerinin çoğunluğuna göre peygamber dini tebliğ etmek ile emrolunmuş ise nebi olduğu gibi aynı zamanda resuldür de. Kendisine vahyedilen dini tebliğ etmekle emrolunmamış ise sadece nebidir.¹⁸⁵ Sahih görüşe göre aralarında mutlak olarak husus ve umum vardır.

Mu'tezilî âlimlere göre de ıstilahî manada, resul ve nebi kavramları eş anlamlı olup aralarında bir fark yoktur.¹⁸⁶

Xânî bu konuda herhangi bir tanımlama yapmamıştır. Ancak 'Eqîdeya İmanê isimli eserini incelediğimizde Xânî'nin peygamber, resul ve nebi kavramlarının üçünü de kullandığını görmekteyiz. Hatta bu üç ifadeyi de eş anlamlı olarak kullandığını görmekteyiz. Mesela, bütün peygamberlere iman edilmesi gerektiğini ifade ederken “resul” kelimesini kullanmaktadır:

¹⁸¹ Yavuz, Yusuf Şevki, “Peygamber”, *DİA*, Ankara 2007, C. XXXIV, S. 257.

¹⁸² Bkz. Aydın, Abdurrahman, *Fahreddin Râzi İle Elmalılı Tefsirleri Bağlamında Nebî, Resûl ve Peygamber Kavramlarına Genel Bir Bakış*, Gaziosmanpaşa Üniv. İFD., Yıl: 3, Sayı: 1, 2015, S. 67-84.

¹⁸³ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Tah. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 1990, C. II, S. 125.

¹⁸⁴ Sönmez, Vecihi, *Nübüvvet Tartışmaları*, Gündönümü Yay., İstanbul 2005, S. 18.

¹⁸⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, “Peygamber”, *DİA*, Ankara 2007, C. XXXIV, S. 260.

¹⁸⁶ Sönmez, *Nübüvvet Tartışmaları*, S. 28.

(Beyit: 9)

Resulê di wî cule heqq in temam

Xusûsa Muhammed 'eleyhisselam

O'nun gönderdiği ne kadar peygamber varsa hepsi haktır.

Hele özellikle de Muhammed aleyhisselam

Peygamberlerin ismet sıfatından bahsederken “nebi” ifadesini kullanmaktadır:

(Beyit: 39)

Ji 'ezl û gunehan nebî bûn berî

Jibo qismê jin nîne peyxemberî

Peygamberler azledilmekten ve günahlardan uzaktırlar

Kadın kısmı için peygamberlik vazifesi yoktur

Lokman ve İskender'in peygamberlikleri ile ilgili bilgi verdiği beyitte ise, “peygamber” ifadesini kullanmaktadır:

(Beyit: 46)

Meke lec di Luqman û Îskenderî

Jibo wan ne me'lûm e peyxemberî

Tartışma Lokman ve İskender hakkında

Kesin bilgi yok, onların peygamber oldukları hakkında

Xânî, peygamber ve nebi kavramlarını umum manada kullanmıştır. Yani 39. beyitten anlaşıldığı üzere, Xânî'ye göre, her resul aynı zamanda nebidir. 46. beyitten de anlaşıldığı üzere peygamber ifadesi hem nebiler için hem resuller için kullanılan genel bir ifadedir. Bu konuda herhangi bir sorun yoktur. Zira bu konuda, İslam âlimleri arasında, herhangi bir görüş ayrılığına rastlamadık. Asıl dikkatimizi çeken Xânî'nin 9. beyitte kullandığı, bütün resullerin hak olduğu ifadesidir. Xânî, nebilerin de hak peygamberler olduğunu reddetmeyeceğine göre resul kavramını nebileri de kapsayacak bir anlamda kullandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu tespitimizin, Xânî'nin

de Mu'tezile ekolü gibi, resul ve nebi kavramlarının eş anlamlı olarak gördüğünü söyleyebilmemiz için, yeterli olduğunu düşünmüyoruz.

Resul ve Nebilerin sayısı hususunda ise, Xânî'nin herhangi bir ifadesine rastlamadık. Ancak, bir rivayete göre nebilerin sayısı 124 bindir. Diğer bir rivayete göre ise 224 bindir. Bunlardan 313 veya 314'ü resuldür.¹⁸⁷ Doğrusu nebilerin sayısını kesin olarak, Allah'tan başkası bilemez. Zira bu konuda varid olan hadis zayıftır.¹⁸⁸ Bir de bu konuda şu ayet vardır:

*“Andolsun, senden önce de peygamberler gönderdik. Onlardan sana anlattıklarımız da var, anlatmadıklarımız da var...”*¹⁸⁹

2.2.2. Peygamberlere İman

Genel olarak İslam âlimleri peygamberlik müessesinin varlığına ve gerekliliğine inanmışlardır. Buna mukabil kâfirler ve aklın tek başına yeterli olduğunu zanneden bazı kimseler peygamberleri inkâr etmişlerdir.¹⁹⁰ Aklen de kişinin Allah'ın emir ve yasaklarını bilmesi ve bu çerçevede hayatını sürdürebilmesi, Allah'ın onu yaptıklarından sorumlu tutması, mükâfat ve ceza vermesi için Allah'ın peygamberler göndermesi mümkündür. Allah Teâlâ bu hikmete binaen, Nahl Suresi 36. ayette her millete peygamber gönderdiğini haber vermiştir. Xânî de bu bilgilere dayanarak, 'Eqîdeya İmanê isimli eserinde gönderilen bütün peygamberlere iman edilmesi gerektiğini ve peygamberlik müessesinin hak olduğunu ifade etmiştir:

(Beyit: 9)

Resulê di wî cule heqq in tamam

Xusûsa Muhammed 'eleyhisselam

O'nun gönderdiği ne kadar peygamber varsa tamamı haktır.

Hele özellikle de Muhammed aleyhisselam

¹⁸⁷ En-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, *a.g.e.*, S. 282.

¹⁸⁸ İmam Sâvî, *a.g.e.*, S. 12.

¹⁸⁹ Mü'min, 40/78.

¹⁹⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, S. 271.

Allah, Fetih Suresi 29. ayette “*Muhammed, Allah’ın resulüdür*” ve Bu gerçeklere Xânî de şu ifadelerle atıfta bulunur:

(Beyit: 12)

Ku Qur’an ji ‘erşan digel wan hinar

Jibo wî hebibê xwe y’e bextiyar

Ki Kur’an’ı arşlardan, meleklerle gönderdi

Gönderilen Kur’an o bahtiyar habîbi içindi

Görüldüğü üzere Xânî 9 numaralı beyitte gönderilen peygamberlerin hepsine imanın gerekli olduğunu belirtmiştir. Peygamber efendimizin manevi değerini izhar etmek adına da, kıyamete kadar âlemlerin rabbi tarafından korunarak¹⁹¹ bütün insanlığa ulaşacak ve onları hidayete çağırarak¹⁹² olan Kur’an-ı Kerim’in ona gönderildiğini vurgulamıştır.

2.2.3. Hz. Lokman ve İskender’in Peygamberlikleri

Xânî Lokman-ı Hekim ve Zülkarneyn olarak da bilinen Lokman ve İskender isimli zatlardan da bahseder ve bunların peygamber olup olmadıklarının meçhul olduğunu ifade eder. Bu konuda tartışmanın gereksiz olduğunu söyler:

(Beyit: 46)

Meke lec di Luqman û Îskenderi

Jibo wan ne me’lûm e peyxemberî

Tartışma Lokman ve İskender hakkında

Kesin bilgi yok, onların peygamber oldukları hakkında

Mela Xelîlê Sêrtî de Lokman ve İskender konusunda Xânî’nin yazdığı beyte benzer bir beyit kaleme almıştır. Ancak Mela Xelîl, Xânî’nin aksine daha kesin bir

¹⁹¹ Hicr, 15/9.

¹⁹² Neml, 27/1-3.

idade kullanmış ve onların peygamber olmadığını dile getirmiştir. Söz konusu beyit şu şekildedir:

Di Luqman û İskenderî lec meke

Ne peyxember in wê' inadê meke

Lokman ve İskender konusunda tartışma

Onlar peygamber değildir; inada kalkışma¹⁹³

Hiz. Lokman ile ilgili bazı ayetler:

"Hani Lokman oğluna öğüt vererek şöyle demişti: "Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.(Lokman öğütlerine şöyle devam etti:) "Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa, Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır. Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir. Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah hiçbir kibirleneni, övüngeyi sevmez. Yürüyüşünde tabii ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini herhalde eşeklerin sesidir!"¹⁹⁴

Hiz. Zülkarneyn ile ilgili ayetler ise Yahudiler tarafından Peygamber efendimize İskender ile ilgili soru sorulması üzerine nazil olan şu ayetlerdir:

"Sana Zülkarneyn hakkında soru soruyorlar. De ki: "Size onunla ilgili bir parça okuyacağım." Gerçekten biz onu yeryüzünde iktidar sahibi kıldık, ona (muhtaç olduğu) her şey için bir yol öğrettik. O da bir yol tutup gitti. Nihayet güneşin battığı yere varınca, onu kara bir balçıkta batar (gibi) buldu. Orada bir kavme rastladı. Bunun üzerine biz, "Ey Zülkarneyn! Onları ya cezalandıracak veya haklarında iyi davranma yolunu seçeceksin" dedik."¹⁹⁵

¹⁹³ Sêrtî, Mela Xelîlê, *Nehcu'l-Enam*, (Tah. Hüseyin Şemrâhî), Nubihar yay., İstanbul 2014, Beyit: 73, S. 29.

¹⁹⁴ Lokman, 31/13, 16-19.

¹⁹⁵ Kehf, 18/83-86.

2.2.4. Tüm Yaratılanların Hz. Muhammed Hürmetine Yaratıldığı

Xânî ‘Eqîdeya Îmanê isimli eserinin yukarıda 10. ve 11. beyitlerinde meşhur levlake hadisine işaret ederek Peygamber efendimizin yaratılmışların ilki olduğunu ve âlemlerin onun hatırına yaratıldığını ifade etmiştir.

(Beyit: 10)

Ku serdefterê cumle ‘alem ew e

Nubuwwet xwe mektûb e xatem ew e

Ki tüm âlemin varlık defterinin en başında yer alan O’dur.

Peygamberliği yazılan ve en son peygamber olan O’dur.

(Beyit: 11)

Xudê aferandin ji bo wî felek

Jibo xizmeta wî şîhandin melek

Allah onun hatırı için yarattı felekleri

Onun hizmeti için gönderdi melekleri

Sıhhat derecesi tartışma konusu olmasına, cerh ve ta’dil kriterlerince sahih kabul edilmemesine rağmen yine de tasavvuf cenahında önemli bir yer tutan “*Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım*” hadisi Xânî tarafından da kullanılmıştır. Xânî’nin bu hadisi kullanmasından anlaşılıyor ki, Xânî’ye göre bu hadis lafzen sahih değilse bile mana olarak yanlış bir ifade değildir. Enbiya Suresi 107. Ayet de bu mananın sahihliğine işaret eder: “*Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*”. Bu ayet, Hz. Muhammed (s.a.s)’in diğer peygamberler de dahil olmak üzere bütün yaratılmışlardan üstün olduğuna işaret etmektedir. Peygamber efendimizin yaratılmışların en faziletlisi olduğu, Sünni olsun Mu’tezili olsun Zemahşerî hariç bütün Müslümanların icmaı ile sabittir. Zemahşerî’ye göre Cibril Hz. Muhammed (s.a.v.)’den daha faziletlidir.¹⁹⁶

¹⁹⁶ İmam Sâvî, *a.g.e.*, S. 154.

2.2.5. Yaratılmışların Mertebeleri

Şeyh İbrahim El-Bâcûrî Cevheru't- Tevhid isimli esere yaptığı şerhte şu ifadeler yer vermiştir: “Peygamber efendimizden sonra yaratılmışların en faziletlisi diğer peygamberlerdir. Onlardan sonra melekler gelir sonra da diğer insanlar. Eş’arî ulemasından çoğunluk bu şekilde düşünür. Mâtürîdî’ler dedi ki; peygamberler meleklerin liderlerinden (dört büyük melek) daha faziletlidir. Meleklerin liderleri insanların avamından daha faziletlidir. İnsanların evliyalı ise, Ebu Bekir, Ömer (R. Anhuma) gibi, meleklerin avamından daha faziletlidir. Mu’tezile ise meleklerin Hz. Muhammed dışındaki bütün peygamberlerden üstün olduğunu düşünür.”¹⁹⁷ Xânî’nin eserlerini incelediğimizde bu konuda önümüze çıkan ilk ifadesi Hz. Peygamber’in yaratılmışların en üstün olanı olduğudur. Bunun dışında yaratılmışların birbirine üstünlüğüne değinmeyen Xânî bir de sahabe-i kiramın kendi aralarındaki üstünlüğüne değinmiştir.

(Beyit: 10)

Ku serdefterê cumle ‘alem ew e
Nubuwwet xwe mektûb e xatem ew e

O’dur tüm âlemin varlık defterinin en başında yer alan
O’dur peygamberliği yazılan ve en son peygamber olan

Sahabe-i kiram hakkında da Xânî şu ifadeleri kullanmıştır:

(Beyit: 49)

Bibêjim te fedla sehabê Resûl
Bican bike bawer bidil ke qebûl

Diyeyim sana Peygamber arkadaşlarının üstünlüklerini
Bu üstünlüklerine candan inan ve bunu kabul et

(Beyit: 50)

Ebû Bekrê Siddîqi yarê şetîq
Ew e sanîsneynî di ğarê refîq

¹⁹⁷ el-Bâcûrî, a.g.e., S. 214.

Müşfik bir dost ve “Dürüst” olan Ebu Bekir
İki mağara arkadaşından ikincisi kendisidir
(Beyit: 51)

Ji ewwel di tedlê seramed ew e
Kerîme e û sahib keramet ew e

Üstünlükte en başta gelen kişi odur
Hem keramet sahibi hem soylu olan odur.
(Beyit: 52)

Li pê wî bi heq ‘Umerê dînpénah
Bi fethê diwî şa ne xwendkar û şah

Ondan sonra hakkıyla dinin koruyucusu olan Ömer gelir
Onun yaptığı fetihlerle liderler ve padişahlar sevinçlidir
(Beyit: 53)

Xîlafet kemer bû mecala wî best
Ji hukmê wî puştâ muxalîf şikest

O hilafet kemerini ne zaman ki bağladı
Verdiği hükümle muhaliflerin sırtı kırıldı
(Beyit: 54)

Li pê wî ye Osman biheqqê hekîm
Di ‘ilmê ‘Elîm û di hîlmê Helîm

Ondan sonra hekimin hakkı ile Osman gelir
İlminde bilgindir, yumuşak huylulukta halimdir
(Beyit: 55)

Ji kerrarê efdeltir e bêguman
Ev e î’tîqada me deheqqê wan

Kerrar (Ali)’dan daha üstündür kuşkusuz
Budur bizim onlar hakkındaki inancımız
(Beyit: 56)

Di pê wan ‘Elî sahibê Zulfîkar
Suwarê li Duldul şahê namîdar

Onlardan sonra Zülfikar sahibi Ali gelir
Düldül’ün binicisi, nam salmış bir şahtır

(Beyit: 57)

Tefewwuq li ser yê di mayî heye

Bi me'na biraê Resûlê me ye

Geriye kalanlar içinde üstün olan kendisidir

Şu anlamda ki Peygamber'imizin kardeşidir

Xânî bu dizelerinde sahabelerin birbirine olan üstünlüğünü ifade ederken dört halifenin bütün sahabelerden üstün olduğunu belirtmiştir. Onların da kendi aralarındaki üstünlüklerini anlatırken hilafetteki sıralamayı esas aldığı görülmektedir. Dört halifeden sonra ise bütün sahabelerin üstünlük bakımından birbirlerine eşit olduklarını belirtmiştir.

2.2.6. Peygamberlerin Günahlardan Masum Olmaları ve Kadının Peygamberliği Meselesi

Peygamberlerin sıfatlarından biri olan ismet sözlükte men etmek, korumak anlamına gelir.¹⁹⁸ İstilahta ise İsmet şu şekillerde tarif edilmiştir: “Peygamberin gerek sözlerinde ve gerekse fiillerinde kendisini lekeleyecek ve kadir-kıymetini düşürecek şeylerden (Allah tarafından) korunmuş olması demektir.”¹⁹⁹

Peygamberlerin ismetinin peygamberlik öncesi ve sonrası ile ilgili kelimeler ekollerince birtakım görüşler ortaya konmuştur. Mu'tezile'ye göre ismet, Allah'ın masuma bir lütfüdür ki bu lütuf sayesinde günahlardan uzaklaştırılmış olur. Sadece peygamberler hakkında kullanılır. İsmet sahibi peygamberin ihtiyarı elindedir. Peygamber günaha da taate de güç yetirmeye kadirdir.²⁰⁰ Eş'arîlere göre ismet, Allah'ın peygambere itaat gücü verip masiyet gücü vermemesidir. Bu şekilde günahlardan korunmuş olurlar. İsmet günah işlemeye engel olan ruhi bir melekedir ki bu meleke, günahın zararını, itaatın sevabını bilmeye bağlıdır.²⁰¹ Mâtürîdîler ise ismeti Allah'ın peygambere bir lütfü ve ihsanı olduğunu, bu ihsanla peygamber, irade ve ihtiyarı kalmakla beraber (yani ismet külfeti gidermez) devamlı taat işler ve

¹⁹⁸ el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kurân*, S. 569, 570.

¹⁹⁹ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 114.

²⁰⁰ Çurak, *a.g.e.*, S. 289.

²⁰¹ Sönmez, *Nübüvvet Tartışmaları*, S. 147.

günahlardan uzak durur. Müslümanların büyük çoğunluğuna göre peygamberlerin küfürden masum oluşu vahiyden önce de sonra da sabittir. Ancak günah işlemeleri vahiyden önce nadir olmak şartıyla mümkündür.²⁰² Xânî ise bu konu ile ilgili şu ifadeleri kullanır:

(Beyit: 39)

Ji 'ezl û gunehan nebî bûn berî

Jibo qismê jin nîne peyxemberî

Peygamberler azledilmekten ve günahlardan masumdurlar

Kadın kısmı için peygamberlik yoktur, peygamber olamazlar

Bu beytin ikinci mısrasında kadının peygamber olup olamayacağı hususuna da değinmiştir. Kelamcıların çoğuna göre kadın peygamber olamaz. Ancak Eş'ârî bazı âlimler ve İbn Hazm kadınlardan da peygamber olabileceği görüşündedir.²⁰³ Bu şekilde farklı görüşlerin ortaya çıkmasının sebebine bakıldığında resul ve nebi kavramlarına verilen anlamlardan kaynaklandığı görülmektedir.²⁰⁴ Nebi ve resul ayrımına göre oluşan peygamber anlayışının bir neticesi olarak Hz. Asiye ve Hz. Meryem gibi bazı kadınların da nebi olduğu düşünülmüştür. Bu anlayışa göre Allah, Hz. Meryem'i ve Hz. Asiye'yi tebliğle görevlendirmeksizin kendilerine vahiyde bulunmuştur. Zira onlar nebiyi Allah'ın tebliğle görevlendirmeksizin kendisine vahiyde bulunduğu kişi olarak tanımlamaktadırlar. Şehristânî, peygamber olacak kişinin erkek olması gerektiği yönündeki görüşü tercih ederek hocası Eş'ârî'den ayrılmaktadır. Hz. Asiye ve Hz. Meryem'de zuhur eden durumların ise vahiy değil keramet olduğunu belirtmektedir.²⁰⁵ Xânî de bu konuda tıpkı Şehristânî gibi İmam Eş'ârî'den ayrılmakta ve kadının peygamber olamayacağını ifade etmektedir. Xânî'nin bu konuda İmam Eş'ârî'den ayrılmasının yerinde olduğunu düşünüyoruz çünkü hem kadının peygamber olabileceğine dair deliller zayıf görünmektedir hem de kadının fiziksel ve ruhsal yapısı peygamberlik gibi meşakkatli bir vazifeye uygun

²⁰² es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 114.

²⁰³ Sönmez, *Nübüvvet Tartışmaları*, S. 159.

²⁰⁴ Detaylı bilgi için bkz. Sönmez, *Nübüvvet Tartışmaları*, S. 24-33.

²⁰⁵ Çurak, *a.g.e.*, S. 293.

değildir. Bu anlamda kadının peygamber olmasının aklen de mümkün olduğu kanaatinde değiliz.

2.2.7. İsra ve Miraç Meselesi

İsra sözlükte; yürütmek, göndermek, gece seferi yapmak anlamlarına gelir. İstılahta ise Peygamber efendimizin hicretten bir buçuk sene önce, recep ayının 27. gecesinde Mekke'deki Mescid-i Haram'dan Kudüs'teki Mescid-i Aksa'ya bir mucize olarak götürülmesi olayına denir. Sözlükte merdiven, yükselecek yer, en yüksek makam anlamlarına gelen Mirac ise Peygamber efendimizin Cenab-ı Hakk'ın huzuruna ruhen ve cismen çıkması mucizesidir.²⁰⁶ Bu Hz. Muhammed'in en büyük mucizelerinden birisidir. İsra hadisesi Kur'an'da açıkça bildirilmiştir. Allah Teâlâ İsra Suresi'nin ilk ayetinde mealen şöyle buyurur:

“Kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”

Mirac hakkında ise olaya işaret eden ayetler mevcut olmakla beraber 32 kadar hadis- i şerif de mevcuttur. Miraca işaret ettiği kabul edilen ayetler Necm Suresi 5-18'te yer almaktadır. Xânî de Necm suresinin 9. ayetinde geçen *“Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu”* ifadelerine atıfta bulunarak şu ifadeleri kullanır:

(Beyit: 15)

Di heft asîman ewî îwerand

Biqasê dû qewsan vi bal xwu gîhand

Onu yedi kat gökte saklayıp dolaştırdı

İki yay arası kadar kendine yaklaştırdı

İsra ve Mirac hadisesinin vukuu hakkında bir ihtilaf söz konusu değildir, sadece vuku bulduğu net tarih konusunda görüş ayrılığı yaşanmıştır ve İslam âlimleri olayın nasıl olduğu, ruh ile mi- ceset ile mi, rüya halinde mi- uyanıkken mi vuku

²⁰⁶ En-Nesefî, *Behru'l-Kelam*, S. 206, 207.

bulduğu hususunda ihtilaflıdır. Bu konuda farklı görüşler olmakla beraber âlimlerin çoğunluğuna göre Mirac'ın uyanık halde hem ruh ve hem de cesetle birlikte meydana gelmiştir.²⁰⁷ Ulemaya göre İsrâ hadisesinin vukuu kitap, sünnet ve icma ile sabit olduğu için inkârı küfürdür. Mirac hadisesi ise meşhur hadis ile sabit olduğundan inkârı küfür değil ancak fîsk olur.²⁰⁸ Esasen bu konudaki ayet ve hadisler incelendiği ve Mirac'ın Mekke'li müşrikler arasında meydana getirdiği yankı da dikkate alındığında çoğunluğun görüşünün doğru olduğu yani Mirac'ın hem ruh ve hem de cesetle birlikte olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in İsrâ hadisesinin Burak diye isimlendirilen bir binek vasıtasıyla gerçekleştiği ve Mescid-i Aksa'ya kadar süren bu gece yolculuğuna Cebrail'in de eşlik ettiği rivayet edilir.²⁰⁹ Xânî bunu 'Eqîdeya İmanê isimli eserinin 13. beytinde dile getirir.

(Beyit: 13)

Ji bal xwu Buraqek jibo ra şîhand

Lê zînek muress' ewî rûnîhand

Ona kendi katından bir Burak gönderdi
Burak'ın sırtına süslü bir eğer bindirdi

Xânî'nin mirac olayına bu beyitle giriş yaptığını ve bundan sonraki yedi beyitte bu olayı anlattığını görmekteyiz. Kadri Yıldırım, İsrâ Olayı'nda söz edilen Burak isimli hayvanın hızını efsanevi olarak tabir eder ve Kürtlerin bundan esinlenerek Kurban Bayramı'nda kestikleri kurbanın onları Sırat Köprüsü'nden geçireceğine inanıp kurbana Borak, Kurban Bayramı'na da Borak Bayramı dediklerini kaydeder.²¹⁰

(Beyit: 14)

Buraqê digel Refrefê dest bidest

Bi emrê Xudê ew birin pêşî dest

²⁰⁷ En-Nesefî, *Behru'l-Kelam*, S. 206.

²⁰⁸ el- Celalî, *Feyzul Kadiri'l- Menân Şerhu 'Aqîdetü'l- îmân*, S. 51.

²⁰⁹ Yıldırım, *'Eqîdeya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı*, S. 202, 203.

²¹⁰ Yıldırım, *'Eqîdeya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı*, S. 202.

Burak ve Refref birlikte el ele verdiler
Allah'ın emriyle O'nun huzuruna götürdüler

Molla Musa El-Celâlî 'Eqîdeya İmanê'ye yaptığı şerhte şu açıklamalarda bulunmuştur.

““Burak” Peygamber efendimizin Mescid-i Haram'dan Sidret'ü-l Münteha'ya kadar ki bindiği vasıtaadır. “Refref” ise, seccadeye benzeyen, nurdan yapılmış bir halı şeklindedir. Peygamber efendimiz o vasıtaya binerek Cebrail'den ayrılmış ve huzur-u ilahiye çıkmıştır.”²¹¹

Xânî'nin miraç hadisesi ile ilgili diğer beyitleri şu şekildedir:

(Beyit: 15)

Di heft asîman ewî îwerand
Biqasê dû qewsan vi bal xwu gîhand

Onu yedi kat gökte saklayıp dolaştırdı
İki yay arası kadar kendine yaklaştırdı

(Beyit:16)

Hilanî Xwudê perde rakir nîqab
Cemala Xwudê dît ewî bê hîcab

Allah perdeyi kaldırdı, kalmadı arada örtü
O, perdesiz olarak Allah'ı gördü

(Beyit: 17)

Dû caran bê çehwan cemla wî dît
Li derrê melayên dibêjin nedît

Allah'ın cemalini iki kez gözleriyle gördü peygamber
“O’nu görmedi” diyen mollalar zararlı görüş içindedirler

(Beyit: 18)

Mebe bê sebeb munkirê “qed rea”
Ji xelqê “tumarûne ’ela ma yera”

Hiç şüphesiz yere, olma “ O’nu gördü” ayetini inkâr eden kimselerden
“Gördüğü hakkında tartışacaksınız” ayetinin kapsamına girenlerden

²¹¹ el- Celâlî, Feyzul Kadiri'l- Menân Şerhu 'Aqîdetü'l- îmân, S. 51.

(Beyit: 19)

Eger tû dibêjî “lî ku dî Xwuda?”

Xwudê go “linik sidretu’l-munteha”

Eğer soracak olursan: “Neresi onun Allah’ı görme mekânıdır?”

Allah demiş ki: “O’nu gördüğü yer Sidretu’l-Munteha yanıdır.”

(Beyit: 20)

Muheqqeq bizan wî Xwudê dîtiye

Welêkîn nizanî heqîqet çî ye

Şunu kesinlikle bil ki o Peygamber Allah’ı görmüştür

Fakat gördüğü Allah’ın mahiyeti nedir, onu bilmemiştir.

Xânî Peygamber efendimizin Mirac Gecesi yedi kat semâya çıkarıldığını ve Sidret’ü-l Munteha’da Allah’ı gördüğünü kaydeder. Biz bu konuyu sem’iyyât bölümünde ele alacağımızdan dolayı Mirac hadisesine binaen sadece ilgili beyitleri aktarmakla yetindik.

2.2.8. Velilerin Kerametleri

Veli, Allah’a manevi yakınlık kesbetmiş, Allah’a dost olan kişi demektir.²¹² Keramet ise, nübüvvet iddiası olmayan, Allah’a yakınlık kesbetmiş veli kullarda görülen harikulade durumlardır.²¹³ Xânî veli kullarda kerametın zuhur edebileceğini bunun hak olduğunu şu ifadeleriyle dile getirmiştir:

(Beyit: 40)

Weliyyan keramet dîkin jê zuhûr

Dîkin xerqê ‘edet gelek jê sudûr

Ermış olan velilerden meydana gelir kerametler

Ortaya çıkar onlardan çokça olağan üstü şeyler

²¹² el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi’l-Kurân*, S. 885, 886.

²¹³ İmam Sâvî, *a.g.e.*, S. 184.

Hatice Kübra Karaman Bayrak, Hakîm Es-Semerkandî'ye ait şu ifadeleri aktarmaktadır: “Mümin evliyanın kerametine inanmalıdır. Zira evliyanın kerametinin hak olduğunu gösteren birçok ayet ve hadis bulunup, aksini iddia eden bid’at içine düşer. Peygamberin mucizelerinin de bir anlamı kalmaz, düşüncesiyle evliyanın kerametini inkâr eden kimse şu üç şıktan birini kabul etmek zorundadır:

1. Peygamber olmayan bir kısım insanların kerametini anlatan ayetleri inkâr etmek.
2. Söz konusu ayetleri kabul ettiği halde, içinde sözü geçen kimselerin peygamber olduğuna inanmak.
3. Söz konusu ayetleri kabul edip, içinde geçen kimselerin peygamber olmadığını da itiraf etmek.

Evliyanın kerametini inkâr eden kimse birinci şıkkı benimserse tartışmasız kâfir olur. Çünkü bu durumda Allah’ın ayetlerini inkâr eder. İkinci şıkkı benimseyecek olursa yine kâfir olur çünkü peygamber olmayan bir kimsenin peygamber olduğunu savunarak Allah’a iftira eder. Üçüncü şıkkı benimseyecek olursa, bu durumda evliyanın kerametini kabullenmiş olup kendi görüşüyle çelişkiye düşer.”²¹⁴

Evliyanın kerameti olduğuna inanmak, buna itikat etmek vacip olarak görülmüştür. Zira bu konuda Kur’an’da deliller vardır; Hz. Meryem’in Hz. İsa’yı kocasız doğurması ve Asaf’ın karısının Hz. Süleyman’ın gözünü kapayıp açana kadar Saba Melikesi’nin tahtını getirmesi gibi.

Ebi Abdullah el- Halîmî dışında Ehl-i Sünnet imamları kerametın hak olduğu konusunda ittifak halindedirler.²¹⁵ Mu’tezile, peygamberlerin mucizelerinden ayırt edilemeyip bir karışıklığa yol açar, veliler peygambere benzemiş olur, harikuladelik bayağılaşır gerekçeleriyle kerameti inkâr etmiştir.²¹⁶

²¹⁴ Karaman Bayrak, a.g.e., S. 23.

²¹⁵ İmam Sâvî, a.g.e., S. 185.

²¹⁶ İmam Sâvî, a.g.e., S. 185.

2.3. SEM'İYYÂT

2.3.1. Ahiret

Sözlükte, evvelin mukabili ve “son” anlamına gelen ahiret kavramıyla hem bu dünyanın sonu hem de ölümle başlayan, dünya hayatından farklı ve ebedi olan, ikinci yaratılışla başlayan hayat kastedilir.²¹⁷

İnsan hayatı sadece dünya ile sınırlı değildir. Hayatı dünya ve ahiret bütünlüğü içerisinde görmek kişiyi sağlam bir imana erdirir ve gerçek huzura kavuşturur. Allah büyük bir adalet ve merhamet sahibi olduğu için ahiret hayatını var etmiştir. Bu hayatta herkese dünyadayken yaptıklarına göre bir karşılık verecektir.²¹⁸ Ahiret hayatının varlığını bilmek insana huzur ve sekinet verir. Çünkü bu bilinçte olan bir kimse bilir ki, sonsuz olan ahiret hayatı karşısında bize kocaman gelen bu dünya hayatı aslında kısacık bir hayattır.²¹⁹ Ahirete iman eden bir kimse bu kısacık dünya hayatında “bir daha mı dünyaya geleceğim” deyip nefsanî lezzetlerin peşinden sürüklenmez, nefesine köle olmaz, duygularının esiri olup şehvetini aklına perde kılmaz. Bilakis “bir daha mı dünyaya geleceğim” deyip Allah’a layıkıyla kul olup Allah’ın kendisine yüklediği kulluk misyonunun derdine düşer.²²⁰ Bu şuurla Allah namına insanlık için faydalı bir şeyler yapma gayreti içerisinde olur. Bu bilinçte olan bir insan; Allah neden beni çok kısa yarattı demez, neden beni çok uzun yarattı demez, neden benim yüzüm yandı demez, neden benim kolum yok, bacağım yok demez. Çünkü o bedeninin de evrendeki diğer her şey gibi Allah’ın mülkü olduğunu bilir. Allah’ın dilediğini dilediği şekilde yaratacağını bilir. Marifetin fiziksel güzellikte değil davranışsal ve bilinçsel güzellikte olduğunu bilir. Önemli olanın bu dünyada kendisini görenlerin “maşallah ne kadar da güzel” demeleri değil önemli olanın ahirette sahip olacaklarına gıpta edilmesi olduğunu bilir. Bu dünyada çok zengin olmanın marifet olmadığı asıl marifetin ahirette sahip olacağı nimetlerin çokluğunda olduğunu bilir. Ahirete iman eden kişi, dünyada çok çalışır ama dünyada

²¹⁷ Topaloğlu, Bekir, “Âhiret”, *DİA*, İstanbul 1988, C. I, S. 543.

²¹⁸ “...Çünkü (Allah) her topluma yaptıklarına göre bir karşılık verecektir.” (Casiye, 45/14.).

²¹⁹ “Doğrusu dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlencedir. Eğer iman eder ve sakınırsanız Allah size mükâfatınızı verir.” (Muhammed, 47/36); “Şu insanlar, çarçabuk geçen dünyayı seviyorlar da önlerindeki çetin bir günü (ahireti) ihmal ediyorlar.” (İnsan, 76/27).

²²⁰ “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” (Zariyat, 51/56.).

lüks bir hayata sahip olayım bilinciyle değil “*yarın öleceğini bilsen bile bugün bir ağaç dik*”²²¹ şuuruyla çalışır. Bu sebeple de diktiği ağacın meyvesinden yer miyim kaygısı yaşamaz. Meyve vereceği gün öleceğinden haberdar olsa bile o ağacı zevkle diker, ona zevkle bakar, meyve verdiği gün de meyvelerin tadına bakmadan kefenini zevkle giyer, Hakk’ın huzuruna çıkar. Yani Hak namına halk için çalışır. Hayatı dünya ve ahiret bütünlüğü içerisinde gören bir insan, yani ahirete iman eden bir insan, yeryüzünde yaşanan zulümlere tahammül edemeyip hâşâ, “Allah var ise neden bu zulümlere sessiz kalır?!” diyerek isyana girmez. Zulmü ortadan kaldırmak adına elinden her ne geliyorsa yapar. Sorumluluktan kaçmaz ama aynı zamanda “*Sakın, Allah’ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Allah, onları ancak gözlerin dehşetle bakakalacağı bir güne erteliyor.*”²²² ayet-i kerimesinden haberdar olarak huzur bulur ve adaletin yerini bulacağı günü rabbinden öğrendiği sabırla bekler. Bu anlamda, insan hayatına sadece dünya hayatıyla sınırlı bir perspektifle bakıldığında, evet yeryüzünde büyük bir adaletsizliğin varlığı görülebilir. Zaten iman etmeyen bir kimsenin de hayattan lezzet alamaması, hayatın onun için bir zindana dönüşmesi de bu sebeptendir. Ama hayata dünya ve ahiret bütünlüğü içerisinde bakıldığında gayet mükemmel ve kusursuz, akıl almaz bir adalet mekanizması üzerine kurulu bir hayatın varlığı açıkça görülebilir. Bu bilinç de kişiye huzur verir.

Ahiret hayatının varlığını ve ahirete imanın önemini kısaca izah etmeye çalıştık. Şimdi Ehl-i Sünnet düşüncesinde ahiret hayatında yaşanacak bazı hususları Xânî’nin de bu konuda söylediklerini aktararak kısaca ifade etmeye çalışacağız. Ölümün gelip insanı bulduğu gün ahiret hayatının başlayacağı gündür. O günün ilk merhalesi ise berzah âlemi ya da başka bir ifade ile kabir hayatıdır.

2.3.2. Kabir Hayatı ve Sorgusu

Kabir âlemine berzah âlemi de denilir. Sözlükte engel, iki şey arasındaki engel, set anlamına gelen berzah ıstılahi anlamda ise; ruhlar âleminin yani ölümden sonra ruhların kıyamete kadar kalacakları âlemin, ya da kabir âleminin adıdır.²²³ İnsan hayatı dünya ve ahiret hayatından ibarettir. Kabir hayatı ise ahiret hayatının ilk

²²¹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 184, 191.

²²² İbrahim, 14/42.

²²³ el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzî’l-Kurân*, S. 118.

merhalesidir. Ölen kişi burada Münker ve Nekir melekleri tarafından sorguya çekilir. Buna kabir sorgusu denilir. Peygamberlere ve şehitlere kabir sorugusu olmayacaktır.²²⁴ Kabir sorgusu sadece mezara bırakılanlar için değil; gömülmeyen, bendeni hayvanlar tarafından yiyilen, cesedi yakılıp külleri savrulan herkes için gerçekleşecektir.²²⁵ Xânî bu konuya şu şekilde değinir:

(Beyit: 64)

Di qebrê di bîtin ji xelqê mirî

Sûala Nekîri digel Munkeri

Ölmüş olan kimselere kabir içerisinde

Nekîr de sorular soracak, Münker de

Ölen kişiye Münker ve Nekir berzah âleminde Rabbin kim? Dinin nedir? gibi bir takım sorular soracaklardır. Kişi ise dünyadaki yaşam şekline göre buna cevap verebilecektir. Şayet dünya hayatında Allah'ın kendi rabbi olduğuna iman etmiş ve onun gönderdiği dine tabi oluş ise kabri onun için bir cennet bahçesine dönüşür. Kabrinde ona cennetteki yerinin gösterildiği bir kapı açılır. Bu kişi kıyametin biran önce kopması için ve kendisi için vaat edilen o cennet mekânına biran önce kavuşmak için sabırsızlanır. Şayet dünyada iken Allah'a iman etmemiş kimselerden ise bu sorulara cevap veremez ve azap melekleri ona azap eder. O kimse için kabir hayatı cehennem çukurlarından bir çukur halinde olur. Onun için de kabrinden bir kapı açılır ve ona da vaat edilen cehennemdeki yeri o kapıdan gösterilir. Bu kişi ise cehennemde varacağı yerin azabının şiddetini görür ve kıyametin komasını istemez.²²⁶

Kabir azabı ile ilgili bazı hadisler ve kabir azabına işaret eden ayet-i kerime:

*“Onlar (kabirlerinde kıyamet gününe kadar) sabah ve akşam ateşe arz edileceklerdir. Kıyamet koptuğu gün de “Firavun ve kavmini en şiddetli azaba sokun” denilecektir”*²²⁷

²²⁴ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, S. 167.

²²⁵ En-Nesefî, *Behru'l-Kelam*, S. 251.

²²⁶ Yıldırım, *'Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı*, S. 153, 154.

²²⁷ Mü'minun, 23/46.

*“Kabir, ahiret menzillerinden ilk menzildir. Eğer kişi ondan kurtulursa, artık ondan sonrası daha da kolay olur. Eğer ondan kurtulmazsa, ondan sonrası daha da sıkıntılı olur.”*²²⁸

“Kul kabrine konulup, yakınları da ordan ayrılınca “ki o, geri dönenlerin ayak seslerini işitir” kendisine iki Melek gelir. Onu oturtup: “Muhammed (s.a.v.) denen zât hakkında ne diyordun?” diye sorarlar. Mü'min kimse bu soruya: “Şehâdet ederim ki. O, Allah'ın kulu ve Rasûlü'dür!” diye cevâb verir. Ona: “Cehennemdeki yerine bak! Allah orayı Cennette bir mekâna tebdil etti” denilir. (O kişi bakar) her ikisini de görür. Allah da ona, kabrinden Cennet'e bakan bir pencere açar.

*Eğer ölen kâfir ve münâfık ise (Meleklerin sorusuna): “(Sorduğunuz zâtı) bilmiyorum. Ben de herkesin söylediğini söylüyordum!” diye cevâb verir. Kendisine: “Anlamadın ve uymadın!. Senin böyle cevâb vereceğini zâten biliyorduk” denilir. Sonra kulaklarının arasına demirden bir sopa ile vurulur. (Sopanın acısıyla) öyle bir çığlık atar ki, onu (insan ve cinlerden ibâret olan) iki ağırlık dışında, ona yakın olan bütün (canlılar) işitir.”*²²⁹

2.3.3. Hesap, Ceza ve Mükâfat

İslam inancında akıl sahibi olan ve bu aklını kullanabilme yeterliliğinde olan, irade sahibi insan ve cinler yaptıklarından sorumludurlar.²³⁰ İslam inancına göre Allah büyük bir adalet sahibidir, büyük bir merhamet sahibidir.²³¹ Bu sebeple akıl sahibi insanların bencilce davranıp yeryüzünde zulüm ve haksızlıklar yapmalarına müsaade etmez. Allah bütün insanları eşit şartlarda yaratmamıştır. Kimisini güçlü kimisini zayıf yaratmıştır. Her bir insana kendi mülkünden farklı bedenler, farklı nimetler vermiştir. Kimisine az kimisine çok vermiştir. Aynı zamanda Allah insanları ve cinleri nefis sahibi olarak yaratmıştır. Bunların her birinin farklı hikmetleri vardır. Yeryüzünde mükemmel bir düzenin olabilmesi için bunların olması gerekiyordu. Yani Allah Teâlâ'nın yeryüzünde bizlere vermiş olduğu eşitsizlik mükemmel düzenin bir gereğidir. Ancak Allah'ın kulları, Allah'ın vermiş olduğu bu nimetleri

²²⁸ Canan, a.g.e., C. 6, S. 302.

²²⁹ Canan, a.g.e., C. 6, S. 310.

²³⁰ Bakara, 2/286.

²³¹ Adl ve Rahim Allah'ın isimlerindendir. Enam, 6/115; Fatiha, 1/3.

yanlış bir şekilde kullandığında çoğu zaman zulme sebep olurlar. Allah'ın güçlü yarattığı kul, Allah'ın verdiği gücü Allah'ın zayıf yarattığı bir kula haksız yere işkence etmekte kullanırsa Allah'ın verdiği bu nimeti zulümde kullanmış olur. Allah insanları eşit şartlarda yaratmadığı için zayıf yaratılan kul Allah'ın kendisine güç vermemesinden dolayı kendisini müdafa edememekte ve güçlü olan da Allah'ın verdiği gücü kullanarak zulüm yapabilmektedir. Şayet Allah âlemi yaratıp kendi haline bırakmış olsaydı bu durumda kâinatı bu mükemmellikte yaratabilecek kadar kudretli olan Allah'ın hâşâ adil olmadığını ve merhametli olmadığını ya da bunlara müdahale edecek gücünün olmadığını kabul etmek durumunda kalırdık. Bu şekilde bir acziyet bir yaratıcı için söz konusu olmayacağından Deizm'in aklen mümkün olmadığı da apaçık bir gerçektir. Peki, madem yaratıcı vardır, adildir ve merhametlidir o halde neden insanları eşit güçte yaratmadığı halde, kendisinin verdiği gücü kullanarak zulüm yapan kullarına müdahale etmiyor? Böyle bir soru karşısında islamın temel kaynaklarından anlaşılan cevap şudur: Allah'ın bu dünyada yapılan her zulme anında müdahale etmesi insanları yaratış gayesine aykırıdır. Çünkü Allah kendisinin verdiği akli yeterlilikle, rabbini görmeden onun varlığını idrak edecek ve ona kulluk edecek bir canlı yaratmak istedi. Allah yapılan her haksızlığa anında müdahale etmiş olsaydı o zaman her kul rabbini aşikâr bir şekilde, tıpkı melekler gibi, görmüş olacaktı. “Peki, bu durum karşısında işlenen zulümlere sessiz mi kalacak?” sorusuna ise Allah bizâtihi Kur'an'da cevap vermiştir. *“(Resûlüm!) Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Ancak, Allah onları (cezalandırmayı), korkudan gözlerin dışarı fırlayacağı bir güne erteliyor.”*²³² Yani Allah kullarının kötülükler yapmaması için kendi adaleti gereği onlara elçiler göndererek onları uyarmış ve bu uyarılara kulak vermeyip aklın ve vicdanın sınırları dışına çıkarak, bencilce davranarak, zulümler yapan kullarını azaplandıracağını haber vermiştir. Bu noktada Xânî şu ifadeleri kullanır:

(Beyit: 63)

Jibo ehlê xeyran necat û rida

Jibo ehlê şeran 'îqab û ceza

Hayır, işleyenler için kurtuluş ve hoşnutluğu

Kötülük işleyenler için ise azap ve cezayı (göreceksin)...

²³² İbrâhîm, 14/42.

Ölümünden sonra hesabın görüleceği ile ilgili Kur'an'da çokça ayet geçmektedir. Örneğin Allah şöyle buyurur:

*“O gün onlar (kabirlerinden) meydana çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah'a gizli kalmaz. Bugün hükümlanlık kimindir? Kahrhâr olan tek Allah'ındır.”*²³³

*“Bugün herkese kazandığının karşılığı verilir. Bugün asla zulüm yoktur. Şüphesiz Allah, hesabı çabuk görendir.”*²³⁴

İslam inancına göre sadece başkasına yapılan haksızlığın hesabı sorulmayacaktır. Aynı zamanda Allah kullarına, kendi nefislerine karşı yaptıkları haksızlıkların da hesabını soracaktır. Kendilerine verdiği nimetleri nerede ve nasıl kullandıklarının da hesabını soracaktır. Zira Allah kullarına verdiği nimetleri doğru bir şekilde kullanmalarını, kendilerine ve çevrelerine zarar vermemelerini ister. Bu Allah'ın mükemmel adaletinin ve merhametinin bir sonucudur. Bir anne çocuğuna olan şefkatinden dolayı ona kendi nefisine zarar verecek bir takım davranışları yasaklar, fayda verecek davranışları emreder. Ona verdiği harçlığı kendisine daha yararlı bir şekilde harcaması için onu verdiği harçlıktan hesaba çeker. Kendisine verdiği harçlık ile nefisine ve başkalarına zarar verecek harcamalarda bulunursa onu cezalandırır. Bu, çocuğuna karşı merhamet ve şefkat gösteren her annenin yapması gereken bir davranıştır. Oysa o anneyi de yaratan ve merhamet, şefkat, adalet gibi konularda yarattıklarıyla kıyaslanamayacak kadar mükemmel olan Allah elbette kullarını verdiği nimetlerden de hesaba çekecektir. Onun adaleti zerre kadar şaşmaz.

Kişinin mahşer günü kendisine dünyadayken verilmiş helal nimetlerden de hesaba çekileceği ve işlediği haramlardan ötürü cezalandırılacağını Xânî şu ifadeler ile dile getirir:

(Beyit: 62)

Yeqîn dê bibîtin di yewma qiyam

Hîsaba helalê ezaba heram

Kesin bir şekilde göreceksin kıyamet gününde,

“Helal”ın hesabının sorulacağını, “haram”ın azabını.

²³³ Mu'min, 40/16.

²³⁴ Mu'min, 40/17.

Xânî'nin, kişinin mahşer günü dünyadayken kendisine verilmiş olan nimetlerden hesaba çekileceği yönünde aktardığı bilgi Kur'an-ı Kerim'in şu ayetine dayanmaktadır:

“Nihayet o gün (dünyada yararlandığınız) nimetlerden elbette ve elbette hesaba çekileceksiniz.”²³⁵

2.3.4. Mizan ve Sevapların Tartılması

Sözlükte “terazi, ölçü ve tartı aleti” anlamına gelen mizan, din ıstılahında mahşerde herkesin amellerinin tartmağa mahsus, mahiyetini ancak Allah'ın bileceği bir adalet ölçüsüdür.²³⁶ İslam uleması mizanın hak olduğu konusunda ittifak halindedir. Zira kur'an'a göre Allah Teâlâ kıyamet günü adalet terazisi kuracak, insanların iyilik ve kötülükleri tartılacak ve hiç kimseye zerre kadar adaletsizlik yapılmayacaktır.²³⁷ Bu husus ile ilgili Xânî şu ifadeleri kullanır:

(Beyit:65)

Di heşrê terazî û mîzan heye

Xerabî û qencî û kêşan heye

Mahşerde terazi ve tartı vardır

Kötülükler ve iyilikler tartılacaktır

Bu husus ile alakalı Kur'an'ı incelediğimizde diğer İslam uleması gibi Xânî'nin de görüşlerini şu ayetlere dayandırdığını görmekteyiz:

“Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.”²³⁸

²³⁵ Tekasur, 102/8.

²³⁶ es-Sâbûnî, a.g.e., S. 178.

²³⁷ Zilzâl, 99/7,8.

²³⁸ Enbiya, 21/47.

*İşte o vakit, kimin tartıları ağır gelmişse, artık o, hoşnut olacağı bir hayat içinde olacaktır. Ama kimin de tartıları hafif gelirse, işte onun anası (varacağı yer) Hâviye' (uçurum) 'dir.*²³⁹

2.3.5. Sırat Köprüsü

Sırat Köprüsü, cennete gidebilmek için herkesin üzerinden geçmeğe mecbur olduğu ve Cehennem üzerinde kurulmuş olan köprüyü ifade eder ki, cennet ehli onu geçecek cehennemlikler ise ayakları sürçüp ateşe düşeceklerdir.²⁴⁰ Bu köprüden insanlar amellerinin dercelerine göre geçerler. Ameli iyi olanlar süratle geçerler öyle ki onu geçtiklerini anlamazlar bile, kimileri cehenneme düşmenin korkusunu yaşayarak ağır ağır geçerler, kâfirler ve cennete girmeyi hak edemeyen günahkâr Müslümanlar ise ayakları sürçer ve cehenneme düşerler.²⁴¹ Konu ile ilgili Xânî ise şu ifadeleri kullanmaktadır:

(Beyit: 66)

*Sîrat ew pura pur bixewf û xeter
Cemî'ê xelâiq dîkin lê guzer*

Sırat denilen o çok korkulu ve riskli köprüden
Bütün yaratıklar geçiş yapacaklar üstünden

(Beyit: 67)

*Cehennem di bin da û cennet li pêş
Li ser wê Îlahî tû destim bikêş*

Köprünün altında cehennem, önünde cennet var
Tanrım, üstüne geldiğimde tut elimi, beni kurtar!

Xânî, Sırat'ı altında cehennemin önünde ise cennetin olduğu, korkunç ve tehlikeli bir köprü olarak tanımlar. Her canlının o köprüden geçeceğini dile getirdikten sonra Allah'tan o gün kendisini korumasını diler.

²³⁹ Karia, 101/6-9.

²⁴⁰ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 178.

²⁴¹ Bkz. Buhari, Rikak, 48-52; Müslim, İman, 81; İbni Mace, Zühd, 33.

2.3.6. Cennet ve Cehennem Şuanda Var Oldukları

Sözlükte “bahçe”, “bitki ve ağaçlarla örtülü yer” anlamına gelen cennet İslam literatüründe, iman edip salih amel işleyenlere, ahirette vaat edilen nimet ve mükâfat yurdu demektir. Cehennem ise, sözlükte “derin kuyu” anlamına gelirken literatürde dünya haytında iman etmeyenlerin sürekli olarak, iman ettiği halde salih amel işlemeyenlerin de günahları ölçüsünde cezalandırılacak kadar kalacakları ceza ve azap yeridir.²⁴²

Xânî cennet ve cehennem hakkında ikisinin de hali hazırda var olduklarını ve ebediyen de yok olmayacağını ifade eder. Xânî’nin konu ile ilgili kalame aldığı beyit şu şekildedir:

(Beyit: 61)

Bihîşt û cehennem hene vê demê

Fena nabin û naçîne ‘edemê

Hem cennet hem cehennem şu anda da vardır
Ortadan kalkmayacak ve yok olmayacaklardır

Bu Ehl-i Sünnet’in de görüşüdür. Ehl-i Sünnet’e göre cennet ve cehennem yaratılmıştır ve şu an vardırlar. Zira Allah Kur’an’da cennet ve cehennemi yaratmaktan bahsederken bunu geçmiş zaman kipinde ifade etmiştir. Ancak Mu’tazile bu görüşe muhalefet etmiştir. Onlara göre Allah cenneti ve cehennemi halen yaratmamıştır. Ehl-i Sünnet’e göre cennet ve cehennem sakinleri orada ebedi olarak kalacaklardır. Bu görüşe de Cehmiyye muhalefet etmiştir.²⁴³ Cennetin ve cehennemin şu anda mevcut olduğu görüşünün dayandığı husus şu ayetlerde kullanılan geçmiş zaman kipidir. Bu ayetlerde Allah, hazırladık diye bahsediyor.

*“Ey İnsanlar! Rabbiniz tarafından bağışlanmaya, Allah'a ve peygamberine inananlar için hazırlanmış, genişliği yerle göğün genişliği kadar olan cennete koşun...”*²⁴⁴

²⁴² Komisyon, *el-Mu’cemu’l-Vesît*, S. 141, 144.

²⁴³ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 178.

²⁴⁴ Hadid, 57/21.

“Böyle bir şeyi yapamadığınıza ve hiç bir zaman da yapamayacağınıza göre, yakıtı insanlarla taşlar olan ve kâfirler için hazırlanan ateşten sakının.”²⁴⁵

2.3.7. Cennet Ehlinin Allah’ı Görmesi (Ru’yetullah)

Allah’ın ahirette görülüp görülmeyeceği meselesi 11. (VIII.) yüzyılın ilk yarısından beri itikadi bir konu olarak İslam âlimleri tarafından ele alınıp tartışılmıştır. Mu’tezile, Neccariye, Hâricîye ve Rafida’nın Zeydiye kolu Kur’an’ın bazı ayetlerinden yola çıkarak Allah’ın ahirette görülmesinin mümkün olmadığını iddia ederken, Ehl- Sünnet Allah’ın ahirette görünmesinin aklen caiz naklen de vacip olduğu görüşündedir.²⁴⁶ Xânî’nin konuyla ilgili mısraları şu şekildedir:

(Beyit: 41)

Xwudê dê bibînin Musulman bi çav

Wekî sahî bîtin heyîva tevav

Müslümanlar gözleriyle görecekler Allah’ı

Gördükleri gibi bulutsuz bir gecede dolunayı

(Beyit: 42)

Jibîr dê bikin nî’meta cennetê

Wekî dest bidin dewleta ru’yetê

Müslümanlar unutacaklar cennetteki öbür nimetleri

Ele geçirdiklerinde Allah’ı görme nimetini kendileri

Xânî’ cennet ehlinin Allah’ı göreceği yönündeki fikirlerini, hadis-i şeriflerde geçen ifadelerle dile getirmeye çalışmıştır. Xânî’ye göre Allah cennet ehli tarafından dolun ayın net görüldüğü şekilde görülebilecektir. Ancak bu görme Xânî’nin Peygamber efendimizin Allah’ı görmesi ile ilgili yazdığı beyitte de anlatıldığı gibi keyfiyetsiz bir şekilde olacaktır. Yani nasıllığı meçhul bir şekilde görülebilecektir. Xânî, cennet ehlinin Allah’ın bu lütfu karşısında cennet nimetlerini unutuvereceklerini yazar. Bu cennet ehline verilecek en büyük lütuftur. Bu konuda

²⁴⁵ Bakara, 2/24.

²⁴⁶ es-Sâbûnî, *a.g.e.*, S. 92.

Xânî şu ayet ve hadise atıfta bulunarak görüşlerini bir anlamda delillendirmeye çalışmıştır:

*“O gün bir takım yüzler Rablerine bakıp parlayacaktır.”*²⁴⁷

*“Kıyamet günü rabbinizi dolunayı gördüğünüz gibi göreceksiniz”*²⁴⁸

Burada aktardığımız rü’yet hadisi ashab-ı kiramın büyüklerinden ve âlimlerinden yirmi bir kadar zat tarafından rivayet edilmiştir. Bu sebeple hadis inkârı mümkün olmayacak derede meşhur’dur.²⁴⁹

Allah’ın cennette görülebileceği konusunda ortaya çıkan farklı anlayışlara bakıldığında şayet konu ile ilgili ayetler ilmi te’vil ölçülerine ve sahih hadislerle göre değerlendirilirse Allah’ın ahirette görüleceğini kabul eden Ehl-i Sünnet’ e ait görüşün daha isabetli olduğu ortaya çıkacaktır. Ehl-i Sünnet âlimleri ayet ve sahih hadislerle dayanarak Allah cennette görülecektir ve kâfirler bu lufuftan mahrum bırakılacaktır demişlerdir. Ancak Ehl-i Sünnet’e aykırı olan gurup önce kendilerine aklî deliller ileri sürerek Allah’ın ahirette görülemeyeceği şeklinde bir anlayış ortaya koymuşlardır. Bu görüşlerini ise müteşabih ayetlerle delillendirmek istemişlerdir. Allah’ın ahirette görüleceğini haber veren ayetlere dil kurallarına ve Hz. Musa’nın Allah’ı görme talebini konu edinen ayetteki kullanıma aykırı biçimde isabetsiz yorumlar getirmişlerdir. Bu konudaki sahih hadisleri reddedip sahih hadis mecmualarında yer almayan rivayetler ileri sürmüşlerdir.²⁵⁰ Ehl-i Sünnet’e muhalif düşen kesimin rü’yetullahı inkâr etmesinin altında yatan sebebin, ontolojik açıdan ahireti dünya ile aynı statüde kabul etmeleri olduğu görünmektedir. Oysa birçok nassın bildirdiğine göre ahiretteki şartlar dünyaya göre tamamen farklı olacaktır. Bu sebeple Cenab-ı Allah’ın insanların cennette, zatını görmelerini mümkün kılacak ve gözlerinden perdeyi kaldıracak şekilde bir yaratılışa kavuşturması mümkündür. Nitekim şu ayet bu düşünceye işaret etmektedir:

²⁴⁷ Kıyamet, 75/22-23.

²⁴⁸ Buhari, “Mevâkitü’s-salât”, 31; Müslim, “Îmân”, 299, 302, “Mesâcid”, 211.

²⁴⁹ es-Sâbûnî, a.g.e., S. 94.

²⁵⁰ Yeşilyurt, Temel, “Rü’yetullah”, DîA, İstanbul 2000, C. XXXV, S. 313.

“Ona: 'And olsun ki, sen, bundan gafildin; işte senden gaflet perdesini kaldırdık, bugün artık görüşün keskindir' denir.”²⁵¹

Bu durum Allah'ın kâfirlere karşı iaman edenlere bahşedeceği büyük bir lutuf olup Allah'ın mün'im sıfatının bir tecellisidir.

2.3.8. Rasulullah'ın Allah'ı Görmesi

Xânî, Rasulullah'ın Allah'ı gözleriyle Sidretü'l- Münteha'da iki defa gördüğünü ifadeeder. Ancak bu görmenin keyfiyeti, nasıllığı konusunda bir şey söylemenin doğru olmadığı görüşündedir.

(Beyit:16)

Hilanî Xwudê perde rakir nîqab

Cemala Xwudê dît ewî bê hîcab

Allah perdeyi kaldırdı, kalmadı arada örtü

O, perdesiz olarak Allah'ı gördü

(Beyit:17)

Dû caran bê çehwan cemla wî dît

Li derrê melayên dibêjin nedît

Allah'ın cemalini iki kez gözleriyle gördü Peygamber

“O’nu görmedi” diyen mollalar zararlı görüş içindedirler

(Beyit: 18)

Mebe bê sebeb munkirê “qed rea”

Ji xelqê “tumarûne ’ela ma yera”

Hiç şüphesiz yere, olma “ O’nu gördü” ayetini inkâr eden kimselerden

“Gördüğü hakkında tartışacaksınız” ayetinin kapsamına girenlerden

(Beyit:19)

Eger tû dibêjî “li ku dî Xwuda?”

Xwudê go “linik sidretu’l-munteha”

²⁵¹ Kaf, 50/22.

Eğer soracak olursan: “Neresi onun Allah’ı görme mekânıdır?”

Allah demiş ki: “O’nu gördüğü yer Sidretü’l-Munteha yanıdır.”

(Beyit:20)

Muheqqeq bizan wî Xwudê dîtiye

Welêkîn nizanit heqîqet çî ye

Şunu kesinlikle bil ki o Peygamber Allah’ı görmüştür

Fakat gördüğü Allah’ın mahiyeti nedir, onu bilmemiştir

Xânî Hz. Peygamber’in Allah’ı gördüğünü kabul etmeyenlerin sapmış fırkalardan olduğunu belirtmiştir. Bu düşüncede olan kiselerin ayeti inkâr etmek gibi sakıncalı bir fikirde olduklarını ileri sürmüştür. Bu konuda Mela Xelîlê Sêrtî de “Nehcu’l Enam” isimli eserinde Xânî ile benzer ifadeler kullanmıştır. Mela Xelîl’e ait beyit beyit şu şekildedir:

Bi rûh û cesed ve ewî bir suwar

Bi çevê serê xwe Xwedê dî du car

Ruh ve cesed ile onu binici olarak götürdü

Başındaki gözlerle Allah’ı gördü iki kez²⁵²

Xânî’nin yukarıda aktardığımız beyitlerinde atıfta bulunduğu ayetler şu şekildedir:

“Sonra yaklaştıkça yaklaştı. Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu. Böylece Allah, kuluna vahyini ilettili. Gözün gördüğünü kalp yalanlamadı. Şimdi siz şüpheye düşüp gördükleri hakkında onunla tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Andolsun ki onu iniş esnasında en sondaki sidre ağacının yanında bir daha gördü. Ki onun yanında huzur içinde kalınacak cennet vardır. O an sidreyi bürüyen bürümüşü. Göz ne kaydı ne de hedefinden şaştı. Hiç kuşkusuz o, rabbinin âyetlerinden en büyüğünü görmüşü.”²⁵³

Bu ayetler iki farklı şekilde yorumlanmıştır. Kimilerine göre ayette geçen “yaklaştıkça yaklaştı” ifadesinde kastedilen, yaklaşan Hz. Muhammed’dir yaklaşılan

²⁵² Sêrtî, a.g.e., Beyit: 47, S. 26.

²⁵³ Necm, 53/8-18.

ise Allah'tır. İkinci olarak ayette geçen “Gözün gördüğünü kalp yalanlamadı” ifadesinden gözün gördüğü ve kalbin yalanlamadığı şey Allah Teâlâ'dır. “Andolsun ki onu iniş esnasında en sondaki sidre ağacının yanında bir daha gördü” ayette bir daha gördü derken de gene Allah'ı gördüğü kastedilir. Böylelikle Hz. Muhammed'in Allah'ı iki defa gördüğü anlaşılmış oluyor.

Kimilerine göre ise, yaklaşan Cebrail'dir, yaklaşılan da Hz. Muhammed'dir. Ayette geçen “Gözün gördüğünü kalp yalanlamadı” ifadesinden gözün gördüğü ve kalbin yalanlamadığı şey de Cebrail'dir. “Andolsun ki onu iniş esnasında en sondaki sidre ağacının yanında bir daha gördü” ayette bir daha gördü derken de gene Cebrail'i gördüğü kastedilir. Hz. Muhammed Cebrail'i iki defa asli suretinde görmüştür. Bir defa yeryüzündeyken kendisine vahiy getirirken bir de Mirac hadisesinde sidretü'l muntaha denilen yerde gördü.²⁵⁴

Bu durumda Xânî'nin birinci anlayışa katıldığını görüyoruz. Xânî'ye göre orada kastedilen Cebrail değildir, Allah Teâlâ'dır. Zira bu durum sahih hadislerle de sabittir. Said Havva “El- Esas Fi's-Sünne” isimli eserinde ibni Abbas ile ilgili bir rivayet aktarır ve şu açıklamada bulunur:

“İbn Abbas şöyle demiştir, "hulle (Ateşte yanmayan) ile Hz. İbrahim'in, kelam (Allah ile konuşmasıyla) ile Hz. Musa'nın, rü'yet (Allah'ı görmek) ile Hz. Muhammed'in seçkin kılınmasına hayret mi ediyorsunuz". Ulemanın çoğunluğu ibni Abbas hadisine ile ve diğer rivayetlere dayanarak yaptıkları tercihlere göre Rasulullah İsra gecesi gözü ile Rabbini görmüştür. Bunun ispatı onların bunu Rasulullah'tan işiterek almış olmalarıdır. Bu da üzerinde şüphe edilmemesi gereken konulardan biridir. Hz. Aişe (r.a.) Rasulullah'tan bir hadis rivayet ederek O'nun Rabbi'ni görmediğini mutlaka söylediler. Bu babda söyledikleri, ayetlerden çıkardığı kendi görüş ve içtihadıdır.”²⁵⁵

2.3.9. Melek, Şeytan ve Cinlerin Varlığı

Xânî, eserlerini daha çok eğitime yeni başlamış çocukların dinin temel esaslarını öğrenmeleri gayesiyle kaleme aldığı için bu tür konuların sadece varlığını

²⁵⁴ Yıldırım, ‘Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı, S. 209.

²⁵⁵ Said Havva, a.g.e., C. 2, S. 261,262.

ifade etmekle yetinmiş detaylarına, özelliklerine değinmemiştir. Melek, Şeytan ve Cin konusunda Xânî bu metafizik varlıkların varlığına iman edilmesi gerektiğini şu beytinde dile getirmiştir:

(Beyit: 47)

Melaik şeyatîn û cinnan wucûd

Heye da nekî bûyina wan cuhûd

Melek şeytan ve cin denilen varlıklar

Vardır onlar, varlıklarını inkâr etmeyesin!

Bu ifadenin dışında Xânî, Mem û Zîn adlı eserinin giriş kısmında da Şeytan'dan sakınılması gerektiğini şu ifadelerle dile getirir:

El-Qısse bikî ku dêwê serkeş

Tenha û tenê biçîte ateş

Kısacası öyle et ki o dev serkeş

Tek başına ve yalnız gitsin ateşe²⁵⁶

Melek kavramı sözlükte, haberci ve kuvvet anlamlarına gelir. İslam terminolojisinde ise; nurdan yaratılmış, yemeyen, içmeyen, erkeklik ve dişiliği olmayan, uyumayan, gençliği ve ihtiyarlığı bulunmayan, günah işlemeyen, sürekli ibadet halinde olan, ağırlığı olmayan, latif, ruhani ve nurani varlıklardır.

Şeytan; yanmak, helak olmak, kötü, pis, habis anlamlarına gelen²⁵⁷ bu kelime iblis için kullanıldığı gibi onun yolundan giden insan ve cinler için de kullanılır. Şeytan olarak da bilinen İblis, Allah'a karşı isyan ettiği için O'nun rahmetinden kovulmuştur. Şerli, muzır şeyleri temsil eden bu varlık ateşten yaratılmıştır²⁵⁸ ve aslında melek olmayıp bir cin olduğu Kur'an'da geçmektedir.

Cin; gözle görülemeyen varlıklar anlamına gelen bu kavram tıpkı insanlar gibi yaptıklarından sorumlu olan ruhani, melekler gibi çeşitli şekillere girebilen bir

²⁵⁶ Xânî, *Mem û Zîn*, Bölüm: 4, Beyit: 186.

²⁵⁷ el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kurân*, S. 454, 455.

²⁵⁸ el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kurân*, S. 454, 455.

varlık türüdür.²⁵⁹ Onlar da insanlar gibi iman etmekle mükelleftirler. Kâfir olanları, Müslüman olanları veya başka inançlara sahip olanları vardır.

Bu üç varlık ve mahiyetleri hakkında Kur'an'da geçen bazı ayetler ve Peygamber efendimizin bazı hadis-i şerifleri şu şekildedir:

*“Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş bir balçıktan yarattık. Cinleri de daha önce dumanlı ateşten yaratmıştık. Hani Rabbin meleklerle demişti ki: “Ben kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım.””*²⁶⁰

*“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a mahsustur. O, yaratmada dilediğini artırır. Şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.”*²⁶¹

*“Hz. Aişe (radıyallâhu anhâ) anlatıyor: “Resûlullah (s.a.v.) buyurdular ki: “Melekler nurdan yaratıldılar, cinler dumanlı bir alevden yaratıldılar. Âdem de size vasfı yapılandan yaratıldı.””*²⁶²

*“Hani biz meleklerle: Âdem'e secde edin, demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler. İblis cinlerdendi; Rabbinin emrinden dışarı çıktı. Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onun soyunu mu dost ediniyorsunuz? Oysa onlar sizin düşmanınızdır. Zalimler için bu ne fena bir değişmedir!”*²⁶³

*“Ey Âdemoğulları! Ben, size, şeytana kulluk etmeyin. Çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır. Bana kulluk edin. İşte bu dosdoğru yoldur, diye emretmedim mi?”*²⁶⁴

²⁵⁹ Düzgün, Şaban Ali ve Komisyon, a.g.e., S. 533.

²⁶⁰ Hicr, 15/26-28.

²⁶¹ Fâtır, 35/1.

²⁶² Said Havva, a.g.e., C. 2, S. 229.

²⁶³ Kehf, 18/50.

²⁶⁴ Yasin, 36/60- 61.

SONUÇ

Ahmedê Xânî, Anadolu'nun yetiştirdiği önemli din bilginlerinden birisidir. Yaşadığı bölgenin ilmî ve kültürel yapısının zenginliği dolayısıyla edebiyat, felsefe, sosyoloji ve bilhassa din bilimleri gibi birçok alanda ön plana çıkmıştır. Eserlerini yalın, akıcı ve anlaşılır bir üslûpla manzum olarak yazmıştır.

Xânî'nin 'Eqîdeya Îmanê ve Nûbehera Biçûkan isimli eserlerinin geleneksel eğitim kurumları olan medreselerde asırlarca ders kitabı olarak okutulmasında şüphesiz kullandığı şiir dilinin etkisi büyüktür. Xânî 'Eqîdeya Îmanê isimli eserinde temel akaid konularını veciz ve akıcı bir şekilde manzum olarak kaleme almış, Nûbehara Biçûkan isimli eserinde ise Arapça kelimeleri Kürtçe karşılıklarıyla beraber manzum bir şekilde kaleme almıştır. Bu üslup, söz konusu mühim konuları medreselerde eğitim gören öğrencilerin rahat bir şekilde ezberlemelerine, kısa sürede öğrenmelerine imkân sağlamıştır.

Xânî'nin eserleri tetkik edildiğinde, onun düşünce dünyasının sınırları, derinliği ve kapsamı da daha iyi anlaşılmaktadır. Bu açıdan onun kelam konularına yaklaşım tarzını yakalayabilmek, onu diğer düşünürlerden ayıran farklılığını ortaya koyabilmek adına, kullandığı her kavram ve sembol, anlattığı her metaforik ifade biçimi bizim için değer taşımaktadır.

Birçok bilimsel alana dair düşüncelerini şiirsel bir dille eserlerine yansıtan Xânî “‘Eqîdeya Îmanê” isimli eserinde ise yine şiirsel bir üslup ile Allah'ın varlığı ve birliği, Allah'ın sıfatları, kader ve insan fiilleri, hidayet ve delalet gibi Kelam ve Akaid konularına yer vermiştir.

Fikirlerinden Xânî'nin, Ehl-i Sünnet'in Eş'arîye ekolüne mensup olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zaman zaman müntesibi olduğu İmam Eş'arî'den ayrıldığı da görülmektedir. Mesela kadının nübüvveti konusunda olduğu gibi... Xânî kadının peygamber olamayacağını ifade ederek tıpkı Şehristânî gibi o da bazı konularda İmam Eş'arî'den ayrıldığını ortaya koymuştur. Bu aslında onun özgün bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Xânî, beyitlerinde iman ile küfür arasındaki sınırı izah etmeye gayret göstermiştir. İslam'ın temel inanç esaslarını, o derin ilmi sahanın ince çizgilerini, İslam'ı yeni öğrenecek olan öğrenciler için veciz ifadelerle, belirginleştirmeye çalışmıştır. Bu anlamda diyebiliriz ki, Xânî'nin kelamcılığı, yeni

bilgiler kazandırmaktan daha çok Ehl-i Sünnet itikadını bidat ehline karşı müdafa etmek ve hususan yeni yetişecek olan Müslüman gençlere Ehl-i Sünnet itikadını öğretmeyi amaç edinmektedir. Xânî'nin düşüncelerinin ülkemizin birlik ve beraberliği açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu vesileyle Ahmedê Xânî Hazretlerini rahmetle anıyor ve bu kutlu zatın daha iyi tanınıp anlaşılması için akademik çalışmaların devam etmesini diliyoruz.

Çalışmamızı burada noktalarken Xânî Hazretlerinin kendisinden istifade eden biz gençlerden ricasını hatırlatmayı yerinde buluyoruz:

Di weqtê dewr û dersân bikin in'âm û îhsân

Bi du'â webîr bînin fâtiha jimerâ bixuwîn

Derslerinizi istifade ederek tekrar edip mütala ettiğiniz vakit

Dualarla anın bizi, Fatihalar okuyarak...

KAYNAKÇA

AÇIKGÖZ, Namık, *Ehmedê Xanî Mem û Zîn Ahmed-i Hânî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2010.

AKTEPE, Orhan, *Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id ilkesi*, Kelam Araştırmaları dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, 2011.

ALİYYÜ'L-KÂRİ, *Fıkh-ı-Ekber Şerhi*, (Trc.: Yunus Vehbi Yavuz), Çağrı Yay., İstanbul 1979.

ALTINTAŞ, Ramazan, *Ebû Hanîfe'nin Kelam Metodu ve "El- Fıkhü'l-Ekber" Adlı Eserine Yöneltilen Bazı İtirazlar*, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 1-2, 2002.

ARDOĞAN, Recep, *Halkul'Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Mâtürîdiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması*, Usul İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı: 15, İstanbul 2011.

_____, *"Yed"İn Ayetlerde Allah'a İzafe Edilmesiyle İlgili Kelamî Yaklaşımlar*, Harran Üniversitesi İFD., Yıl: 17, Sayı: 28, Şanlıurfa, Temmuz-Aralık 2012.

ATAY, Hüseyin, *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma (Doçentlik Tezi)*, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1974.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neş., İstanbul 1990.

AYDIN, Abdurrahman, *Fahreddin Râzi ile Elmalılı Tefsirleri Bağlamında Nebî, Resûl ve Peygamber Kavramlarına Genel Bir Bakış*, Gaziosmanpaşa Ün. İFD., Yıl: 3, Sayı: 1, 2015, S. 67-84.

AYHAN, Medeni, *Kürdistanlı Filozof Ehmedê Xanî*, Doruk Yay., Ankara 1996.

el- BÂCÛRÎ, İbrâhîm B. Muhammed B. Ahmed, *Haşiyetü İmam el- Bâcûrî Ala Cevheru't Tevhid (El-Musemma, Tühfetu'l Mürîd Ala Cevheru't Tevhid)*, Daru's-Salam, Bsk.7, Kahire 2014.

el- BAĞDADÎ, Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. Ethem Ruhi Fırlalı), TDV Yay., Ankara 2008.

BEDİUZZAMAN Said Nursî, *Tarihçe-i Hayatı*, Rnk Neş., İstanbul 2005.

BOZARSLAN, M. Emin, *Ahmed-i Xânî Mem û Zîn*, Metinler Mat., İstanbul 1990.

BUHARÎ, İmam Muhammed İsmail, *Sahih-i Buhari Tercemesi*, (Trc.: Mehmet Sofuoğlu), Ötüken Yay., İstanbul 2013.

BULUT, Mehmet, “İhve-i Selâse”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000.

CANAN, İbrahim, *Hadis Külliyyatı Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay., Ankara 1995.

el- CELALÎ, Molla Musa, *Feyzul Kadiri'l- Menân Şerhu 'Aqîdetü'l- îmân (Mecmuatu'l- Fuyudat İsimli Kitabın İçinde)*, İhvan Neş., İstanbul Tz.

CÜRCÂNÎ, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rîfât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, (Çev. Arif Erkan), Bahar Yay., Bsk. 1, İstanbul 1997.

CÜVEYNÎ, İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Maali Abdulmelik, *Kitabü 'l-İrşad ila Kavaidi 'l-Edille Fî Usûli 'l-İtikad*, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1. Bsk. Beyrut 1985.

ÇELİK, Hüseyin, *Kur'an'da Şefaat*, GÜİFD, Cilt 3, Sayı 1, Yıl: 2015.

ÇİÇEK, Zeynel Abidin, *Hanefî ve Şafî Mezhepleri Arasındaki İhtilaflı Fıkhi Meseleler*, Seyda Kitabevi, İstanbul 2012.

ÇURAK, Halil, *Abdülkerîm Şehristânî'nin Kelâmî Görüşleri (Doktora Tezi)*, Sivas 2017.

DURRE, Abdurrahman, *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî Felsefe û Jiyana Wî*, Avesta, İstanbul 2002.

DÜZGÜN, Şaban Ali ve Komisyon, *Kelam El Kitabı*, Grafiker Yay., Bsk.3, Ankara 2013.

EBÛ GUDDE, Abdu'l-Fettah, *Halk-I Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri*, (Çev. Mücteba Uğur), A. Ü. İFD., Cilt: 20, Sayı:1, Ankara 1972.

EBÛ HANÎFE, Numân b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri İçinde), (Çev. Mustafa Öz), M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., Bsk. 8, İstanbul 2012.

ERDOĞMUŞ, Hatip, *Molla Mehmet Demirtaş ve Ehmedê Xanî'de Aşk*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Der., Yıl: I, Cilt: I, Ocak 2015.

el- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali B. İsmail, *el-İbâne An Usuli'd-Diyane*, (Nşr. Hammad B. Muhammed el-Ensari), Mektebetu Daru'l-Beyan, Bsk. 4, Beyrut 1431/2010.

_____, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Tah. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), el-Mektebetu'l-Asriyye, C. II, S. 125, Beyrût 1990.

FURKAN, Faruk, *Kelime-i Tevhid'in Anlam ve Şartları*, Menahil Yay., Bsk. 7, Konya 2014.

GÖLCÜK, Şerafettin; TOPRAK, Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Bsk.7, Konya 2012.

GÖLCÜK, Şerafettin, “Rızık”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2008.

el- HAŞİMÎ, Beşir Şeyh Hüseyin, *Mem u Zin Esera Sertaca Edebiyata Kuran Medara İftihara Hemiyan*, Aras Matbaa, Halep 1947.

HAVVA, Said, *El Esas Fi's Sünne Hadislerle İslam Akaidi*, (Çev. M. Ahmet Varol, Orhan Aktepe, Abdurrahim A. Ural, H. Ahmet Özdemir), Hikmet Neş., Bsk. 1, İstanbul 2002.

HEYET, *İslami Bilgiler Ansiklopedisi*, Hikmet Neş., İstanbul 1993.

H. MEM, *Xani ve Memzaları*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yay., İstanbul 2013.

IŞIK, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri*, (Doktora Tezi) A. Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1967.

İBN-İ ARABÎ, Muhyettin, *El-Fütuhatu'l-Mekkiyye*, Daru Sadır, Beyrut 2001.

İBN-İ HALDUN, *el- Mukaddime*, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1988.

İBRAHİM MUSTAFA ve Diğerleri, *el-Mu'cemu'l-Vesît*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Kahire Tz.

İMAM SAVÎ, *Cevherü't-Tevhid Şerhi* (Trc. Mithat Acat ve M. Beytullah Acat), Kakan Mat., Ankara 2010.

el-İSFAHÂNÎ, Râğib, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kurân*, (Tah. Safvân Adnân Dâvudî), Daru'l-Kalem, Dimeşk 2011.

J. SCHACHT, “taklid”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınevi, Bsk. 2, İstanbul 1979.

KÂDÎ ABDULCEBBAR, Ahmed B. Halil, *Mu'tezile'de Hukuk Felsefesi*, (Çev.; Yüksel Macit), İnsan Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Çev. İlyas Çelebi), TYEKB Yay., Bsk. 1, İstanbul 2013.

KAL'ACI, Muhammed Revvas, *Mu'cem Luğat el-Fukaha*, (Çev. Ayhan Ak), Ocak Yay., İstanbul 2012.

KARABEY, Turgut, *Ahmed-i Hânî (1651-1707) Hayâtı, Eserleri ve Mem O Zîn Mesnevisi*, AÜTAED, Sayı 30, Erzurum 2006.

KARADAŞ, Cağfer, *Günümüz Türkiye'sinde Kelam İlmi*, Türk Bilimsel Derlemeler Der., sayı: 2, Yıl: 1, 2009.

KARAGÖZ, İsmail, *Kur'an'a Göre İnsana Verilen Görev ve Değer*, Çelik Yay. İstanbul 1996.

KARAMAN BAYRAK, Hatice Kübra, *Hakîm Es-Semerkindî (342/953) ve Kelamî Görüşleri (Yüksek Lisans Tezi)*, Bayburt 2017.

KAYA, Ricail, *Kelâm Açısından Rızık ve Açlık Sorunu (Yüksek Lisans Tezi)*, Kahramanmaraş 2015.

KAZANCI, Ahmet Lütfi, *İslam Akâidi*, Ensar Neş., İstanbul 2011.

KELPETİN ARPAGUŞ, Hatice, *İman Bağlamında Kelâm'da Taklid ve Mukallid (Gazzâlî Örneği)*, Kelam Araştırmaları Der., Yıl: 3, Sayı: 1, 2005.

KOMİSYON, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara 2007.

KORKMAZ, Reşat, *Ahmed-i Hânî Mem u Zin*, Kum Saati Yay., İstanbul 2012.

LUPTİ İbrahim, *Allah'ın Sıfatları Hakkında Zemahşerî ve Beydâvî Arasındaki Münakaşalar*, (Çev. Selahaddin Eroğlu), Ankara Üniversitesi İFD, Cilt 29, Sayı 1, Ankara 1987.

el- MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr, *Kitâbu't-Tevhîd*, (Tah. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçî), Mektebetü'l-İrşâd, Bsk. 1, İstanbul 2007.

en-NESEFÎ, eş-Şeyh el-İmam Meymun b. Muhammed (Ebu'l-Mu'în en-Nesefî), *Behru'l-Kelam*, (Tah. Veliyyuddin Muhammed Sâlih), el-Mektebetu Dâri'l-Farfûr, Bsk. 2, Dimeşk 2000.

NESEFÎ, Ömer, *İslam Akidesi*, (Çev.; Bekir Sırmabıyıkoglu), Yasin Yayınevi, Bsk. 1, İstanbul 2012.

en-NİSABURÎ, Müslim b. el-Haccac, *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, (Trc. ve şerh: Ahmed Davudoğlu), Sönmez Neş., İstanbul 1983.

ÖMER, Haydar, *Ahmedi Xanî Fi'l Mülhemeti Şi'riyyeti Mem u Zin*, Metbaatu'l Acluni, Halep 1991.

ÖZALP, Ahmet, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1994.

ÖZARSLAN, Selim, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, DİB Yay., Ankara 2010.

RESUL, İzzeddin Mustafa, *Ahmed-i Xânî Şairan ve Mufekkiran-Feylesufen ve Mutesavvifen*, Metba'atu'l-Hevadis, Bağdat 1979.

_____, *Bir Şair, Düşünür ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xânî ve Mem û Zin*, (Çev. Kadri Yıldırım), Avesta Yay., İstanbul 2007.

es- SÂBÛNÎ, Nûreddin, *Mâtürîdiyye Akaidi*, (Çev. Bekir Topaloğlu), DİB Yay., Bsk. 8, Ankara 2005.

SÊRTÎ, Mela Xelîlê, *Nehcu'l-Enam*, (Tah. Hüseyin Şemrâhî), Nubihar yay., İstanbul 2014.

SÖNMEZ, Vecihi, *Şevkani ve İtikadi Görüşleri*, Yayınevi Yay., Ankara 2012.

_____, *Nübüvvet Tartışmaları*, Gündönümü Yay., İstanbul 2005.

SUBKÎ, Tacüddîn, *Mâtürîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi*, (Çev. Saim Yeprem), TDV Yay., Bsk. 1, Ankara 2011.

ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed B. Abdilkerîm, *Nihâyetü'l-İkdâm Fî İlmi'l-Kelâm*, (Tah. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Bsk. 1, Beyrut 2004.

et-TEĞLEBÎ, İmam Allame Ebu Hasan Ali Bin Muhammed Bin Salim, *Gayetü'l-Meram Fî İlmi'l-Kelam*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Bsk. 1, Beyrut 2004.

TOK, Fatih, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı*, (Doktora Tezi), İstanbul 2015.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1981.

_____, "Âhiret", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988.

ÜLKÜ, Hayati, *İslam Akaidi*, Çelik Yayınevi, Bsk. 1, İstanbul 2014.

VARLI, Abdullah M., *Dîvan û Jînewarî Ya Ahmedê Xânî*, Sîpan Yayın Evî Yayınları, İstanbul 2004.

WATT, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fırlalı), Sarkaç Yay., Bsk. 4, Ankara 2010.

XÂNÎ, Ahmed, *Nûbehara Bîçûkan*, Hazırlayan: el- Qoğî, Ahmed Hilmi, ed-Diyarbakirî, (*Gulzara Hemûkan Şerha Nûbihara Bîçûkan* ismi ile), İhsan Yay., İstanbul 2004.

_____, *Mem û Zîn*, Hazırlayan: Namık Açıkgöz, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2014.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Peygamber”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2007.

_____, “Usûl-i Selâse”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yay., İstanbul 2013.

YEŞİLYURT, Temel, “Rü'yetullah”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000.

YILDIRIM, Kadri, *‘Eqideya İmanê Ehmedê Xanî Külliyyatı*, Avesta, İstanbul 2008.

_____, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, Ağrı Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Berdan Mat., İstanbul 2011.

_____, *Ehmedê Xanî Külliyyatı IV Dîwan*, Avesta, İstanbul 2014.

YILDIRIM, Ömer Ali, *İslam Düşüncesindeki Yoktan Yaratma ve Kıdem Tartışmaları (Kelamcılar ve İbni Sina Merkezli Bir İnceleme)*, Kelam Araştırmaları Der., Yıl: 10, Sayı: 2, 2012.

YILDIZ, Mustafa, *Gazali'de Kesb Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2007.

ZİNAR, Zeynelabidin, *Ehmedê Xanî Nûbar*, Fırat Yay., İstanbul 1992.

ZUHAYLİ, Vehbe, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, (Çev.; Ahmet Efe), Feza Yay., İstanbul 1994.